

MASTER'S THESIS

JOHANNA WESTERDIJK EN ALETTA JACOBS OP REIS

Een comparatieve studie van de reiservaringen van Johanna Westerdijk en Aletta Jacobs wat betreft gender- en koloniaal discours in reisbrieven uit Amerika en Japan

Reuver, Jeanine

Award date:
2019

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 05. May. 2023

Open Universiteit
www.ou.nl

JOHANNA WESTERDIJK EN ALETTA JACOBS OP REIS

**Een comparatieve studie van de reiservaringen van Johanna Westerdijk en
Aletta Jacobs wat betreft gender- en koloniaal discours in reisbrieven uit
Amerika en Japan**

Jeanine Reuver

Open Universiteit

Faculteit van Kunst- en Cultuurwetenschappen

Masterscriptie

Johanna Westerdijk en Aletta Jacobs op reis

Een comparatieve studie van de reiservaringen van Johanna Westerdijk en Aletta Jacobs wat betreft gender- en koloniaal discours in reisbrieven uit Amerika en Japan

The travels of Johanna Westerdijk and Aletta Jacobs

A comparative study of the travel experiences of Johanna Westerdijk and Aletta Jacobs when it comes to gender and colonial discourse in travel writing from the United States and Japan

Amsterdam, voorjaar 2019

Door: **Jeanine Reuver**

Studentnummer: **85185963**

Adres: Zacharias Jansestraat 35-1

1097CJ Amsterdam

E-mail: quality-arts@hetnet.nl

Begeleider: dr. S. de Mul/dr. L. Duyvendak

Examinator: dr. C. Drieënhuizen

Voor Epiphany en Malo

Inhoudsopgave

Voorwoord	
Samenvatting	
Inleiding	8
1. Reisteksten en theorie	16
1.1 Reizen in de 19 ^e -eeuw	16
1.2 Schrijven over reizen	18
1.3 Reisteksten over de koloniën	20
1.4 Reisteksten van vrouwen	23
1.5 Analyse onderzoek Aletta Jacobs	26
1.6 Analyse van reisbrieven door Sara Mills	28
1.7 Methode van onderzoek	32
2. De reisbrieven van Johanna Westerdijk	35
2.1 De reisbrieven	35
2.2 De verteller	36
2.3 Focalisatie en de Ander	42
2.4 De koloniale ruimte	48
3. De reisbrieven van Aletta Jacobs	50
3.1 De reisbrieven	50
3.2 De verteller	51
3.3 Focalisatie en de Ander	56
3.4 De koloniale ruimte	59

4. Conclusie	61
4.1 De reisbrieven van Johanna Westerdijk	61
4.2 De reisbrieven van Aletta Jacobs	63
4.3 Overeenkomsten en verschillen tussen Westerdijk en Jacobs	64
4.4 Verschillen in de reiservaringen van vrouwen	66
4.5 Aanbevelingen voor verder onderzoek	67
Literatuurlijst	68
Bronnen	71

Voorwoord

In 2015 ben ik begonnen met de master Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit. Dankzij de Lerarenbeurs kon ik twee jaar kosteloos studeren. De laatste twee jaar heb ik dankzij bijdragen van mijn werkgever, de Hogeschool van Amsterdam, mijn studie kunnen voltooien. Maar vooral wil ik Sarah de Mul en in het bijzonder Lizet Duyvendak bedanken voor hun bijdragen aan mijn masterscriptie. De positieve en snelle reacties van Lizet Duyvendak maakten het hele proces zeer plezierig.

Het onderwerp van mijn masterscriptie 'reisteksten van vrouwen' ligt mij na aan mijn hart. Na jarenlang korte verhalen geschreven te hebben, werden in 2001 twee reisverhalen gepubliceerd in de bundel *De wereld rond*. Deze bundel werd uitgegeven door een jonge –inmiddels opgeheven- uitgeverij in Amsterdam. Mijn inspiratie bestond uit de reizen die ik in die jaren maakte en een tweetal boeken: *Braziliaanse Brieven* van August Willemssen en *92 dagen* van Evelyn Waugh.

Het eerste gepubliceerde reisverhaal betrof een waargebeurd verhaal dat zich afspeelde op het Caribische eiland Dominica. Het tweede verhaal betrof een eveneens waargebeurd verhaal dat zich afspeelde tijdens een vakantie in Gambia. De titel van dat verhaal luidde: *'In Afrika moet je overleven'*. Een citaat van de hoofdpersoon uit het verhaal. Beide verhalen tonen de blik van een 21e-eeuwse westerse vrouw op een niet-westerse samenleving.

Die eerste publicatie betekende heel veel. Door het verschijnen van de bundel zag ik mijzelf –onterecht zo bleek later- als gevestigd auteur van reisverhalen en presenteerde ik me als 'autoriteit' op dat vlak. Het gaf mij toegang tot CREA in Amsterdam, waar ik jarenlang schrijfdocente was van de cursus Reisverhalen Schrijven. Het betekende ook de overstap naar mijn huidige docentschap.

Nu, ruim 17 jaar later, heb ik me verdiept in de historie van de reisteksten van vrouwen. Reizen en erover schrijven is voor mij –en ongetwijfeld voor de vele vrouwen die ik in deze scriptie noem- van onschatbare waarde geweest. Dát ik ben gaan reizen en schrijven, heb ik vooral te danken aan mijn echtgenoot. Hij was en is mijn grote inspiratiebron.

Amsterdam, 2019

Samenvatting

In dit onderzoek staat de vraag centraal in hoeverre de reisteksten van 19^e-eeuwse vrouwen onderdeel zijn van het gender- en koloniaal discours. Dit onderzoek richt zich op de reisteksten van Johanna Westerdijk en Aletta Jacobs, twee 19^e-eeuwse Nederlandse vrouwelijke wetenschappers die qua opleiding en sociale klasse vergelijkbaar zijn. Ze zijn beiden op reis geweest naar Amerika en Japan en hebben van die reizen verslag gedaan. Aletta Jacobs heeft haar reisverslagen gepubliceerd. Van Johanna Westerdijk zijn slechts een paar handgeschreven brieven bewaard gebleven. Dit onderzoek is daarom het eerste onderzoek dat op basis van die brieven een breder beeld wil creëren van deze vrouwelijke wetenschapper.

De tekstanalyse van de reisteksten is gebaseerd op uitgangspunten uit de literatuurtheorie. Aan de hand van concepten zoals vertelinstantie, focalisatie, personages en ruimte zijn de reisteksten bekeken. Vervolgens zijn deze concepten verbonden met het gender- en koloniaal discours zoals dat uit reisteksten van deze 19^e-eeuwse vrouwen naar voren is gekomen. Het onderzoek van Sara Mills uit 1991 heeft daarbij centraal gestaan. Een van de belangrijkste conclusies uit dat onderzoek is dat 19-eeuwse reisteksten van vrouwen onderling verschillen in beide conflicterende discursieve elementen. Daarmee konden vrouwen in hun reisteksten kritiek leveren op het dominante koloniale discours uit hun tijd.

De conclusie van mijn onderzoek luidt dat aan de hand van de tekstanalyse van Sara Mills de reisteksten van Westerdijk en Jacobs passen bij het breder gender- en koloniaal discours doordat ze conflicterende discursieve elementen bevatten. Bij Westerdijk overheerst daarbij het genderdiscours, bij Jacobs overheerst het koloniaal discours. Uit dit onderzoek van de reisteksten van Westerdijk komt een vrouwelijke verteller naar voren die open staat voor de relatie met de Ander. In die zin heeft Westerdijk in haar reistekst over Japan een andere kijk geboden op de dominante koloniale verhoudingen in de 19^e-eeuw.

Inleiding

In 1892 verhuisden de Nederlandse arts Aletta Jacobs en haar man Carel Gerritsen naar de Tesselschadestraat nummer 15 in Amsterdam. Het om de hoek gelegen pand behoorde toe aan het echtpaar Commelin Scholten dat op die plek een phytopathologisch laboratorium had gevestigd.¹ De Nederlandse hoogleraar Johanna Westerdijk werd in 1906 directrice van dat laboratorium. Beide vrouwen waren in de academische gemeenschap op dat moment bekendheden. Noch Mineke Bosch, biografe van Jacobs, noch Patricia Faasse, biografe van Westerdijk, verwijzen naar deze opvallende samenloop van omstandigheden. Ondanks dat de beide vrouwen burens waren, hebben ze elkaar, althans volgens hun biografen, in die periode niet ontmoet. Ruim honderd jaar later worden zij samengebracht in deze studie. Waarom? Naast alle overeenkomsten én verschillen tussen deze twee Nederlandse 19e-eeuwse vrouwen is er voor mijn onderzoek een bijzonder aspect dat hen bindt. Zij hebben beiden naar verre landen gereisd en van hun reizen verslag gedaan.

Wie waren deze beide vrouwen? Aletta Jacobs (1854-1929) was de eerste Nederlandse vrouwelijke arts en Johanna Westerdijk (1883-1961) was de eerste Nederlandse hoogleraar in de ziekteleer van planten. Daarmee hebben zij een plaats verworven in de Nederlandse academische geschiedenis. Het was beslist ongewoon om in die tijd als vrouw een academische opleiding te volgen én af te maken. Ook voor vrouwen uit de middenklasse, zoals Jacobs en Westerdijk.² Johanna Westerdijk was weliswaar niet de eerste vrouw met een academische graad, wél de eerste hoogleraar.³ Het behalen van de academische graad was niet het enige dat deze vrouwen zo bijzonder maakte. Aletta Jacobs hield namelijk bij haar huwelijk met Carel Gerritsen haar eigen naam en liet in de huwelijksvoorwaarden vastleggen dat zij over een eigen inkomen kon beschikken. Johanna Westerdijk, een ongetrouwde vrouw, beschikte via het hoogleraarschap aan de Universiteit van Utrecht en via haar functie als directrice over een eigen inkomen. Het maakte haar excentriek in de ogen van haar tijdgenoten. Beide vrouwen zijn kinderloos gebleven.⁴ Dankzij de biografieën van deze academici weten we veel over hun levensgeschiedenissen. Over hun opvattingen over de wereld die zij bereisden weten we in het geval van Aletta Jacobs vrij veel, in het geval van Johanna Westerdijk veel minder. Jacobs heeft haar reiservaringen via de publicatie van

¹ P. Faasse, *Een beetje opstandigheid: Johanna Westerdijk, de eerste vrouwelijke hoogleraar van Nederland* (Amsterdam 2012) 195. De naam van het laboratorium luidde: Willie Commelin Scholten Instituut, vernoemd naar de overleden zoon Willie.

² Beide vaders waren arts.

³ Faasse 2012, 200. Zij verwerft de titel van hoogleraar op 10 februari 1917. Zij is dan 34 jaar.

⁴ Faasse 2012, 203. Het kind van Carel Gerritsen en Aletta Jacobs stierf op de dag van de geboorte.

haar boeken met haar lezers gedeeld. Westerdijk heeft haar reiservaringen niet gepubliceerd. De biograaf van Westerdijk heeft de reisbrieven in haar biografie besproken. Dit onderzoek gaat een stap verder door een uitgebreide tekstanalyse toe te passen op de reisbrieven uit Japan en Amerika.

Aletta Jacobs reisde in 1904 met haar echtgenoot naar Amerika. De reisbrieven van die reis werden in het *Algemeen Handelsblad* gepubliceerd en in 1906 uitgegeven in boekvorm onder de titel *Brieven uit en over Amerika* met als auteurs C.V. Gerritsen en Dr. Aletta H. Jacobs.⁵ Deze gebundelde brieven bevatten vooral analyses en politieke beschouwingen van de hand van Gerritsen. De laatste vijf brieven zijn afkomstig van Jacobs. Zij doet in deze brieven verslag van de reis en analyseert de situatie van de vrouwen in Amerika. In 1905 reisde Jacobs van augustus tot oktober door Amerika en schreef in het Engels een reisbrief over onder andere haar bezoek aan president Wilson. Aan wie deze brief gericht was, is niet duidelijk. Waarom de brief in het Engels gesteld is, is ook onduidelijk. Of deze brief ook bedoeld was voor publicatie, is niet met zekerheid te stellen. Deze brief bevat geen privéinformatie zoals men dat bij een privébrief (aan een vriend of familielid) zou verwachten. In maart 1911 ondernam Jacobs - inmiddels weduwe - samen met haar Amerikaanse vriendin Carrie Chapman Catt een 16-maanden durende wereldreis om het vrouwenkiesrecht te promoten. Ze maakte met het dagblad *De Telegraaf* de afspraak om haar reisbrieven te publiceren. Later zijn die brieven gebundeld tot een tweedelig boek met de titel *Reisbrieven uit Afrika en Azië –beneevens eenige brieven uit Zweden en Noorwegen. Eerste Deel en Tweede Deel* door Aletta H. Jacobs (hierna *Reisbrieven*) en uitgebracht in 1913. Jacobs stelde overigens in het voorwoord dat zij bij het schrijven van de brieven nooit gedacht had aan de uitgave van een boek.⁶ De reisbrieven in dit boek zijn bewerkt voor het lezerspubliek en in hoofdstukken per land ingedeeld. Deze reisbrieven bevatten veel toeristische informatie, de (ongemakken van de) reis zelf en de vrouwenemancipatie in het desbetreffende land. Het doel van de publicatie was om de lezers zowel een indruk te geven van het land in kwestie als de lezers te informeren over de positie van vrouwen. Dat laatste was volgens Jacobs noodzakelijk omdat er in de bestaande reisgidsen nauwelijks of slechts oppervlakkig informatie beschikbaar was over vrouwen.⁷ Hiermee wordt de indruk gewekt dat Jacobs met de publicatie van *Reisbrieven* die leemte in reisgidsen wilde vullen.

⁵ C.V. Gerritsen en A.H. Jacobs, *Brieven over en uit Amerika* (Amsterdam 1906) Het overgrote deel van de brieven is geschreven door Carel Gerritsen. Er zijn vijf brieven die door Aletta Jacobs zijn geschreven, met de titels 'Vrouwen in Amerika', 'Verbeterhuizen in Amerika', 'Algemeene indrukken', 'Californië' en 'Roodhuiden'.

⁶ A. Jacobs, *Reisbrieven uit Afrika en Azië –beneevens eenige brieven uit Zweden en Noorwegen. Eerste Deel en Tweede Deel* (Amsterdam 1913) Voorwoord.

⁷ Jacobs 1913, Voorwoord.

Ook Westerdijk besloot om een wereldreis te ondernemen. Haar doel was om haar kennis over de verschillende plantenziekten uit te breiden.⁸ Daarnaast behoorde het volgens Westerdijk tot de opleiding van iedere bioloog om in een andere klimaatzone te opereren.⁹ Op 20 oktober 1913 vertrok Westerdijk dankzij de financiële steun van het Buitenzorgfonds voor een 8-maanden durend bezoek aan Zuid-Afrika, Nederlands-Indië, Japan en Amerika. De reis was in de ogen van Westerdijk niet alleen van belang voor het opdoen van ervaring, maar belangrijker was het gevoel van eigenwaarde dat vrouwen aan zo'n ervaring konden ontlelen.¹⁰ Haar reiservaringen verwerkte ze deels in wetenschappelijk verslagen met botanische inhoud en deels in privéreisbrieven aan haar jeugdvriendinnen Maria Löhnis en Catharina (To) Sluiter. Deze privéreisbrieven zijn nooit gepubliceerd of gebundeld uitgegeven. Enkele van die reisbrieven zijn opgenomen in het boek *Johanna Westerdijk, een markante persoonlijkheid* van Maria Löhnis uit 1963. Deze brieven bevatten geen privéinformatie zoals men dat zou verwachten. Het lijkt erop dat ze uiteindelijk wel voor publicatie bestemd waren omdat ze informatie bevatten die voor een breed publiek bedoeld is.

De analyse van de reisbrieven van Johanna Westerdijk en Aletta Jacobs

Het onderwerp van deze studie is het vergelijkend onderzoek naar de reisbrieven van twee hoogopgeleide Nederlandse 19^e-eeuwse vrouwen die vlak na de eeuwwisseling een aantal verre landen hebben bezocht en daarover hebben geschreven. Reisteksten uit die periode bieden ons de gelegenheid inzicht te krijgen in de cultuur van de landen die bezocht werden, maar bovenal geven ze –als autobiografisch document– inzicht in het denken van de reizigers zelf.¹¹ Het schrijven over reizen werd van oudsher door mannen gedomineerd. De reisteksten van 19^e-eeuwse vrouwen zouden fundamenteel anders zijn dan die van mannen. Dat is niet het geval. We kunnen namelijk geen generaliserende uitspraken doen over *alle* reizende vrouwen, alsof vrouwelijkheid onderlinge verschillen uitvlakt. In het onderzoek naar reisteksten van vrouwen speelt daarom een bepaalde tweespalt een rol. Aan de ene kant lopen onderzoekers het risico om vrouwen als een homogene groep te beschouwen. Aan de andere kant is het onderzoek naar één vrouw weer te beperkt om geldende uitspraken te kunnen doen.¹² De reden waarom ik gekozen heb voor reisbrieven van beide vrouwen en niet van één, is om de reisteksten met elkaar te kunnen vergelijken. Er bestaat namelijk niet één type reistekst van vrouwen. Of zoals

⁸ Faasse 2012, 121.

⁹ Faasse 2012, 116.

¹⁰ M. Bosch, *Aletta Jacobs 1854-1929: Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* (Amsterdam 1994) 412.

¹¹ Dit aspect zal ik in hoofdstuk 1 nader toelichten.

¹² S. de Mul, 'Ik heb geen talent voor verwantschap. Vrouwelijke reisliteratuur opnieuw bekeken aan de hand van Wie goed bedoelt van Ellen Ombre' in: *Tijdschrift voor Genderstudies* (Amsterdam 2005) 4.

cultuurwetenschapper Sarah de Mul in 2011 in *Colonial Memory* aangeeft: 'Er is geen generalisatie van het koloniale verleden en iedere vrouw kijkt daar anders naar.'¹³ Het vertrekpunt bij dit vergelijkend onderzoek is het werk *Discourses of Difference* van Sara Mills uit 1991. In haar werk vergelijkt zij een drietal 19^e-eeuwse reisteksten uit het Angelsaksisch taalgebied. Bovendien besteedt ze ook aandacht aan de receptie van reisteksten van vrouwelijke schrijvers. Die –vaak twijfelachtige- receptie bepaalde namelijk voor een groot deel ook hoe de schrijfster de reistekst construeerde. Het werk van Mills biedt gezien de overeenkomst met mijn onderwerp uitgangspunten waarmee ik aan de hand van tekstanalyse de schrijfstijl en onderwerpkeuze van Westerdijk en Jacobs kan interpreteren. Uit het onderzoek van Mills komt namelijk naar voren dat in reisteksten van vrouwen andere onderwerpen aangesneden werden dan in reisteksten van mannen. Bovendien hanteerden zij een andere schrijfstijl dan mannen. Een schrijfstijl die afweek van de conventies van de reistekst en daarmee ruimte bood voor een andere interpretatie. Mills heeft de discours Theorie van Michel Foucault (1972) als methodiek gekozen voor het onderzoek naar de reisteksten van vrouwen om daarmee aan te kunnen geven in hoeverre het discours in reisteksten wordt bepaald door het gender van de schrijver.¹⁴ Edward Said bracht in 1978 het baanbrekende werk *Orientalism* uit. In dit werk stelt Said dat het Oosten (*the Orient*) een door het Westen bedacht concept is dat niet gebaseerd is op de werkelijkheid. Said baseerde zich ook op de discours Theorie van Foucault. De kennis in het Westen over het Oosten berust niet bij één auteur, maar bij een set van tradities die steeds doorgegeven worden.¹⁵ Het werk van Said vormde ook de basis voor het koloniaal discours. We spreken van een koloniaal discours wanneer in teksten een discours wordt gebezigd dat bijgedragen heeft aan de negatieve beeldvorming over de oorspronkelijke inwoners. De reisliteratuur kende een grote bloei in de koloniale periode en dat betekende dat reisteksten in heel veel gevallen ook het koloniale discours bevestigden. Zowel mannen als vrouwen bekeken de landen die zij bezochten door de koloniale bril.¹⁶

Doelstelling en probleemstelling

In deze scriptie onderzoek ik de reisbrieven van Johanna Westerdijk wat onderwerpkeuze en schrijfstijl betreft. Ik wil weten in hoeverre in de onderwerpkeuze en schrijfstijl van Westerdijk elementen voorkomen die verwijzen naar het koloniaal- en genderdiscours. Dit doe ik door de reisteksten van

¹³ S. de Mul, *Colonial Memory: Contemporary Women's Travel Writing in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 2011) 13.

¹⁴ S. Mills, *Discourses of Difference. An analysis of women's travel writing and colonialism* (Londen 1991) 37.

¹⁵ E. Said, *Orientalism* (Londen 1978) 94.

¹⁶ De Mul 2005, 5.

Westerdijk te analyseren. Bovendien wil ik weten of de reisteksten van deze vrouw verschillen van de reisteksten van een andere 19^e-eeuwse vrouw en zal daarom ook de reisteksten van Aletta Jacobs analyseren wat onderwerpkeuze en schrijfstijl betreft. Het doel van dit onderzoek is in de eerste plaats een kleine bijdrage te leveren aan het literatuurwetenschappelijk debat over Nederlandse reisliteratuur in de 19^e-eeuw en in het bijzonder het debat over de reisteksten van vrouwen uit die periode. Sara Mills heeft aangetoond dat sommige reisteksten van vrouwen uit die periode ruimte hebben geboden aan mogelijk kritiek op het koloniaal discours en zodoende de imperialistische politiek ter discussie hebben gesteld. Daarmee zouden reisteksten van deze vrouwen een bijdrage hebben geleverd aan de veranderingen in de geschiedschrijving. Het onderzoek naar de reisteksten van vrouwen uit de 19^e-eeuw wordt gedomineerd door Angelsaksisch literatuuronderzoek, waarbij reisteksten van bijvoorbeeld Mary Kingsley en Isabelle Bird uitgebreid onderzocht zijn. Door te kiezen voor Nederlandse vrouwen wil ik bijdragen aan het literatuuronderzoek van reisteksten in Nederland. Bovendien levert het onderzoek naar het gender- en koloniaal discours in de brieven van Johanna Westerdijk nieuwe inzichten op in de opvattingen van deze vrouwelijke wetenschapper. Mijn doelstelling leidt tot de volgende probleemstelling:

‘In hoeverre kunnen de reisbrieven van Johanna Westerdijk en Aletta Jacobs wat onderwerpkeuze en schrijfstijl betreft begrepen worden als onderdeel van een breder discours over gender, kolonialisme, en reiservaringen, aan de hand van de tekstanalyse van Sara Mills uit 1991?’

Hieruit volgen een drietal deelvragen:

1. Welke opvattingen bestaan er over reisteksten van vrouwen als het gaat om gender, kolonialisme en reiservaringen, met daarbinnen de opvattingen van Sara Mills uit 1991?
2. Welke informatie levert de tekstanalyse op over de reisbrieven van Johanna Westerdijk?
3. Welke informatie levert de tekstanalyse op over de reisbrieven van Aletta Jacobs?

De bronnen over Westerdijk die ik voor deze studie raadpleeg, behoeven enkele toelichting. Van Westerdijk is in het archief van Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis te Amsterdam slechts één handgeschreven brief beschikbaar waarin zij verslag doet van haar belevenissen in Amerika en Japan.¹⁷ De precieze datum van deze brief is onbekend. Evenmin is genoteerd aan wie die brief geschreven is. Gezien het feit dat de brief ook gedeeltelijk terugkomt in het boek van Maria Löhnis

¹⁷ Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Archief Johanna Westerdijk 1889-1969, *Reizen en congresbezoek* inv.nr. 0210.

Johanna Westerdijk, een markante persoonlijkheid uit 1963 mogen we er vanuit gaan dat de brief geschreven is aan haar vriendin, Maria Löhnis. Tegelijkertijd bevat deze brief geen privéinformatie die men bij een brief aan een vriendin zou verwachten. Er worden ook geen verwijzingen naar de relatie gemaakt. In het boek van Löhnis wordt uit verschillende brieven geciteerd, maar er is geen bronvermelding opgenomen. Het is onduidelijk waar de andere originele brieven van Westerdijk aan Löhnis zijn gebleven.¹⁸ Ze zijn niet aanwezig in het archief van Atria. De biografie van Westerdijk heeft in de biografie uit deze en andere brieven geciteerd. Deels uit de brieven aan To Sluiter, de jeugdvriendin van Westerdijk, deels uit de citaten uit het boek van Löhnis.¹⁹ In haar bronvermelding verwijst de biografie per hoofdstuk naar het toenmalige Internationale Vrouwenarchief te Amsterdam, zonder specifieke vindplaats. Ten tijde van haar biografisch onderzoek was het archief van Westerdijk nog niet ontsloten.²⁰ Het is bijzonder jammer dat er weinig materiaal beschikbaar is, zeker nu er mogelijk toch andere bronnen moeten zijn. Zo weten we uit een doctoraalscriptie van Marieke de Ridder uit 1980 over Westerdijk met als titel *Uit leven en werk van Johanna Westerdijk* dat er nog ander materiaal aanwezig moet zijn. In deze scriptie wordt namelijk verwezen naar interviews met bekenden van Westerdijk die op dat moment nog in leven waren. Deze interviews zijn niet weergegeven in de scriptie, maar opgenomen op cassettebandjes. Deze cassettebandjes zouden op het moment van schrijven van de scriptie aanwezig zijn in het archief van het pythopathologische laboratorium in Utrecht. In diezelfde scriptie wordt melding gemaakt van een dagboek. Westerdijk zou gedurende haar reizen een dagboek bijgehouden hebben.²¹ Het archief van het pythopathologisch laboratorium bevindt zich nu in het Noord-Hollands Archief te Haarlem. In dit archief zijn de jaarverslagen van het Willie Commelin Scholten Instituut uit de periode Westerdijk te vinden. In het jaarverslag 1913-1914 doet Westerdijk verslag van haar reis.²² De cassettebandjes en het dagboek zijn nog niet gevonden.²³

De keuze voor de reisbrieven uit Japan en Amerika van beide vrouwelijke reizigers is ingegeven door het feit dat er in het archief van Atria twee bronnen aanwezig zijn: de brief uit Japan en Amerika van Westerdijk en de brief van Jacobs uit Amerika. Het boek van Löhnis bevat reisbrieven uit Japan en

¹⁸ In mijn analyse maak ik gebruik van de handgeschreven brief en de geciteerde brieven in het boek van Maria Löhnis.

¹⁹ De brieven aan To Sluiter (aanwezig bij Atria) betreffen de Europese reizen van Westerdijk.

²⁰ Faasse geeft in een e-mail uit 2018 aan dat zij brieven heeft ingekeken, maar die zijn ten tijde van deze publicatie nog niet gevonden. Om te kunnen achterhalen welke brieven zij heeft ingezien, zou de toenmalige archivaris benaderd moeten worden.

²¹ M. de Ridder, *Leven en werk van Johanna Westerdijk* (Utrecht 1980) 33.

²² Het verslag uit het jaarverslag vormt geen onderdeel van dit onderzoek.

²³ Het archief van het laboratorium is d.d. 2018 nog niet ontsloten. Er is een plaatsingslijst, maar geen inventarisatielijst.

Amerika en in *Reisbrieven* is een hoofdstuk opgenomen over Japan. Daarnaast schrijft Jacobs in *Brieven over en uit Amerika* over haar reis door Amerika. Het onderzoek naar het koloniaal discours in reisteksten veronderstelt een koloniale context, waarin de koloniale overheersing bestendigd wordt. Japan en Amerika waren geen koloniën van Nederland. Dat hoeft mijns inziens een analyse van het koloniaal discours niet in de weg te staan. Binnen het koloniale discours zal ik me vooral richten op uitingen van het Anders-zijn. Alle landen buiten Europa werden gezien als primitief, achterlijk en onderontwikkeld. Deze landen werden vergeleken met Europa, waarbij Europa het uitgangspunt was van beschaving.²⁴ Reizen naar Japan was vanaf 1854 (vanaf dat moment toegankelijk voor buitenlanders) populair.²⁵ In de reisteksten over Japan zijn zowel Jacobs als Westerdijk 'ontdekkers' van een nieuw land. Amerika werd door Jacobs gezien als een land waar de vrouwenemancipatie verder was dan in Nederland. Ze verwachtte daar een minder soort bekrompen vrouwen aan te treffen.²⁶ Westerdijk laat zich in een interview uit 1914 met een Amerikaanse krant (*St. Louis Republic*) minder rooskleurig uit over de emancipatie van vrouwen in Amerika. Zo stelt ze dat vrouwen in Amerika minder vrijheid hebben dan vrouwen in Europa.²⁷ Daarmee werd Amerika als het gaat om de behandeling van vrouwen in goede of slechte zin vergeleken met Europa. Jacobs bespreekt in haar brief uit *Brieven over en uit Amerika* getiteld 'De Roodhuiden' de positie van de oorspronkelijke bewoners van Amerika. De houding van Jacobs ten opzichte van de oorspronkelijke inwoners van Amerika is vergelijkbaar met de houding van de westerse reiziger die door Azië of Afrika reist.

Leeswijzer

In het eerste hoofdstuk zal ik een korte introductie geven van reizen en reisteksten in het algemeen. Daarna zal ik reisteksten en de koloniën behandelen, waarin ik specifiek in ga op het koloniaal discours en het Anders-zijn. Vervolgens zal ik het reizen van vrouwen behandelen, waarbij ik in zal gaan op het genderdiscours in de reisteksten van vrouwen. Vervolgens zal ik het eerder onderzoek naar de *Reisbrieven* van Aletta Jacobs behandelen. Hierna zal ik de analyse van Sara Mills weergeven. Ten slotte zal ik in dit hoofdstuk aangeven welk theoretisch model en welke literaire begrippen ik gebruik om de brieven te analyseren. In het tweede hoofdstuk komen de reisbrieven van Johanna Westerdijk aan de

²⁴ K. Brillenburg Wurth en A. Rigney (red.), *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap* (Amsterdam 2006) 366.

²⁵ E. McAdams, 'Isabelle Bird and Japonisme Travel Writing: Common Interests' in: *English Literature in Transition 1880-1920* (Michigan 2014) 481.

²⁶ Gerritsen en Jacobs 1905, 120.

²⁷ Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Archief Johanna Westerdijk 1889-1969, *Reizen en congresbezoek*, inv.nr. 211.

orde. Deze brieven worden door mij geanalyseerd op basis van literaire begrippen. In het derde hoofdstuk komen de reisbrieven van Aletta Jacobs aan bod. Ook deze brieven zal ik analyseren op basis van de literaire begrippen. In het vierde hoofdstuk, de conclusie, zal ik de uitkomsten van mijn analyse weergeven. Ik zal de probleemstelling in dit onderzoek beantwoorden. Bovendien zal ik ingaan op de vraag in hoeverre de reisteksten van twee 19^e-eeuwse vrouwen onderling verschillen en wat de verschillen zijn. Vervolgens zal ik de vraag beantwoorden of de tekstanalyse van de reisteksten van Westerdijk nieuwe inzichten oplevert over de opvattingen van Johanna Westerdijk zoals wij die uit de literatuur over Westerdijk kennen. Ten slotte zal ik aangeven welke vragen onbeantwoord zijn gebleven en hoe deze vragen wellicht in vervolgonderzoek geadresseerd kunnen worden.

1. Reisteksten en theorie

De reisbrieven van de Nederlandse vrouwen Johanna Westerdijk en Aletta Jacobs staan centraal in dit onderzoek. Om deze te kunnen bestuderen is het van belang allereerst de context van de reisbrieven te beschrijven. Vervolgens geef ik een weergave van het literatuurwetenschappelijke debat over reisliteratuur, met in het bijzonder het debat over de reisteksten van vrouwen. Westerse reizigers gingen op reis naar de koloniën en schreven daarover. Ik behandel in dit hoofdstuk de opvattingen van Edward Said uit *Orientalism* (1978). Zijn opvattingen zijn waardevol omdat hij heeft aangetoond dat reisteksten een grote bijdrage hebben geleverd aan het in stand houden van het koloniaal discours. Vrouwelijke reizigers hebben van hun reizen verslag gedaan, waarbij zij aanvankelijk als een homogene groep gezien werden. Literatuurwetenschapper Sara Mills heeft in haar boek *Discourses of Difference* een aantal teksten van vrouwelijke reizigers onderzocht en haar analyses vormen het uitgangspunt van dit onderzoek. Bovendien zal ik eerder onderzoek naar de *Reisbrieven* van Jacobs behandelen. Ten slotte zal ik in dit hoofdstuk de methode van mijn onderzoek weergeven.

1.1 Reizen in de 19^e eeuw

Johanna Westerdijk en Aletta Jacobs vertrokken aan het begin van de 20^e-eeuw voor een lange reis waarbij zij behalve Nederlands-Indië ook Zuid-Afrika, Japan en Amerika aandeden. Nu lijkt het heel gewoon om op reis te gaan, maar honderd jaar geleden was dat heel bijzonder. Het was enkel weggelegd voor de gegoede mannelijke burgerij die in het kielzog van de ontdekkingsreiziger op pad ging. Waarom ontstond de behoefte om te reizen? Het kan er mee te maken hebben dat men aan het einde van de 17^e-eeuw dacht dat de mens een ongeschreven blad is waaraan ervaringen moesten worden toegevoegd. Ervaringen die vooral zintuiglijk van aard waren. Reizen zou daardoor bijdragen aan die zintuiglijke ervaringen.²⁸ Het was daarbij wel van belang dat de *juiste* ervaringen werden opgedaan en aanvankelijk stonden reizen door Europa centraal. Jonge mannen uit de gegoede burgerij moesten in het kader van hun opvoeding een reis maken langs de belangrijkste Europese bestemmingen. Dit werd de *Grand Tour* genoemd. De belangrijkste bestemmingen waren Parijs, Rome, Florence en Venetië, waarbij op de terugweg eventueel Berlijn en Amsterdam aangedaan werden. Een jongeman werd dankzij de *Grand Tour* niet alleen voorbereid op zijn toekomstige leidinggevende rol door de opgedane historische kennis, maar hij kon ook eenmaal thuisgekomen zijn antieke en artistieke aanwinsten tonen

²⁸ J. Buzard, 'The Grand Tour and after (1660-1840)' in: P. Hulme and T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002) 37.

en daarmee zijn status bestendigen.²⁹ Aan het einde van de 18^e-eeuw raakte het reizen door Europa ook voor een breder welgesteld publiek toegankelijk. Bovendien werd het reizen buiten Europa populair.

Aanvankelijk stond het reizen buiten Europa in het teken van ontdekken en handel drijven. De Engelsen, de Portugezen en de Spanjaarden waren daarin de eersten, maar vanaf het begin van de 16^e-eeuw gingen ook de Nederlanders zich richten op handel met het Verre Oosten.³⁰ In 1597 vertrokken expedities naar Azië. Een van de voordelen van de Nederlandse handelaren was dat zij dankzij de uitgebreide beschrijvingen van de Nederlandse ontdekkingsreiziger Jan Huygen van Linschoten informatie hadden over de gebieden waar zij handel mee wilden drijven. De Engelsen hadden weliswaar betere schepen, maar de Nederlanders ontwikkelden de zogenaamde *fluyten* die goedkoper waren in gebruik. Het succes voor de Nederlandse handel met Azië kwam nadat de Republiek de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) oprichtte. Enige tijd later volgde de West-Indische Compagnie voor de handel met Zuid- en Noord-Amerika. De strategie van de Nederlanders –het overnemen van de gebieden van Spanje en Portugal- bleek al snel succesvol en zorgde voor een bloeiende 17^e-eeuw. Vanaf 1720 waren Engeland, Frankrijk en Nederland voortdurend in competitie met elkaar als het ging om het bezetten en exploiteren van gebieden buiten Europa. Engeland was daarin het succesvolste. Waarschijnlijk omdat de Engelse politieke elite en de door kapitalisme gedreven kooplieden nauwe banden kenden.³¹ De Engelse dominantie betekende ook dat steeds meer reizigers afreisden naar de overzeese gebiedsdelen. Rond 1815 stimuleerde de Engelse regering namelijk reizen over land en over zee en private organisaties zoals *The Royal Botanical Gardens* sponsorden reizigers –uiteraard van welgestelde huize- om te gaan reizen.³² Dankzij de uitvinding van stoomboten, de uitbreiding van treinsporen en het op de markt komen van reisgidsen werd het reizen buiten Europa –voor degenen met een lange adem, een flinke geldbuidel en goede gezondheid- steeds populairder. Vooral de gebieden die gekoloniseerd waren, leenden zich voor een bezoek.

De reisbestemmingen en reisteksten die daaruit voort kwamen, konden in een vijftal categorieën worden ingedeeld. In de eerste plaats waren daar de reisteksten van zeemannen die het poolgebied hadden verkend.³³ Vervolgens waren bestemmingen zoals China, Japan, Siam en Turkije populair vanwege hun onafhankelijke status. De reisteksten over deze bestemmingen verwezen vaak naar

²⁹ Buzard 2002, 40.

³⁰ P. Frankopan, *The Silk Roads. A new history of the world* (Londen 2015) 253.

³¹ R. Bridges, 'Exploration and travel outside Europe (1720-1914)' in: P. Hulme and T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002) 54.

³² Bridges 2002, 56.

³³ Bridges 2002, 63.

oudheidkundige ontdekkingen, maar bevatten ook politiek en diplomatiek commentaar. Vooral de reis naar Turkije was voor de Engelse reizigers van belang. Turkije kon immers inzicht bieden in de tradities van het Oosten.³⁴ Japan en China waren vooral interessant als het ging om de mogelijkheden om handel te drijven. Noord- en Zuid-Amerika vormden een derde categorie. Over Noord-Amerika werd niet zoveel geschreven, Zuid-Amerika was zeker in trek. De Britse koloniën, zoals Australië en India, vormden een vierde en West-Afrika de vijfde categorie. Met name deze laatste categorie was erg in trek bij reizigers en veel reisteksten beschrijven de ontmoetingen met de oorspronkelijke bewoners. Het lezend publiek had grote belangstelling voor de beschrijvingen van het afwisselende landschap en vooral voor speculaties rondom de oorsprong van de Nijl.³⁵ De mogelijke ontdekking van de bron van de Nijl was voor veel reizigers een belangrijke inspiratiebron om West- en Midden-Afrika te bereizen. Alexine Tinne was een van de Nederlandse ontdekkingsreizigers die om die reden de Nijl afzakte in de hoop de oorsprong te vinden.³⁶ In de periode 1880-1890 veranderden de Europese activiteiten in de overzeese gebieden op drastische wijze. Voor de meeste westerse mogendheden betekende dit een verharding van de kolonisatie- en annexatiepolitiek. Deze ontwikkelingen werden uitgebreid beschreven in de reisteksten uit die periode. Na 1914 eindigde de Europese en Britse politieke dominantie. De 19^e-eeuw kende een enorme opleving aan reisteksten en die reisteksten bepaalden voor een groot deel het denken over de wereld, groter dan in de eeuwen daarvoor en zeker dan erna.³⁷

1.2 Schrijven over reizen

Reizen en over reizen schrijven gaan al lang samen. Een van de eerste reisteksten ontstond in Egypte, gedurende de Twaalfde Dynastie, 1000 jaar vóór de *Odysee* van Homerus.³⁸ Het documenteren en vastleggen speelden een belangrijke rol bij het reizen, vooral bij de reizen naar gebieden die veraf gelegen waren. Koop- en vaarlieden kregen de instructie om alles nauwkeurig vast te leggen om daarmee de volgende reizigers van dienst te zijn, maar ook om de geografische kennis over de wereld aan te vullen. Het verslag van de reis van Christoffel Columbus uit 1492 wordt gezien als een van de eerste moderne reisverslagen.³⁹ Rond 1841, met de reisgids van Thomas Cook, is het reisverslag zeer populair geworden.⁴⁰ Het feit dat verschillende landen in de periode 1450-1550 met elkaar

³⁴ Bridges 2002, 63.

³⁵ Bridges 2002, 65.

³⁶ R.J. Willink, *Reis naar het Noodlot* (Amsterdam 2012) 95. Alexine Tinne vertrekt in 1856 naar Egypte.

³⁷ Bridges 2002, 67.

³⁸ P. Hulme en T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002) 2.

³⁹ Hulme en Youngs 2002, 3.

⁴⁰ Hulme en Youngs 2002, 7.

concurreren in de handel met overzeese gebieden, leverde reisteksten op die een hoog patriottisch gehalte kenden.⁴¹ Praktisch alle landen waren rond 1600 beschreven, met uitzondering van Australië en Antarctica. De eerste teksten bevatten vooral praktische informatie over de handelsmogelijkheden, mogelijkheden voor beplanting en oogst, aanwezige natuurlijke materialen en gebruiken en gewoonten van de oorspronkelijke bewoners.⁴² Rond het einde van de 16^e-eeuw had het genre de vorm gekregen van een verslag, waarin het chronologische verhaal gecombineerd werd met geografische en etnografische observaties. De verteller in deze verslagen was voornamelijk de ik-persoon of een derde persoon.⁴³ Kaarten maakten een onderdeel uit van het reistekst, maar minder dan men zou verwachten. Kaarten waren immers duur om te produceren en ze zouden ook informatie weggeven over handelsmogelijkheden die geheim dienden te blijven. Illustraties maakten wél onderdeel uit van het reistekst. Kenmerkend voor de vroegere reisteksten was het balanceren tussen het bekende en het onbekende, de belangen van de reiziger en die van de opdrachtgever. Dat leidde tot complexe retorische strategieën aan de kant van de auteur. Aan de ene kant diende het verslag te amuseren, aan de andere kant diende het praktische informatie te verschaffen. De grens tussen wat werkelijk gebeurde en waar overdreven werd, vervaagde daarmee. Auteurs waren zich bewust van dit probleem en lieten het verslag vaak beginnen met claims over het waarheidsgehalte: 'Het ware verhaal over...'.⁴⁴

Aan het begin van de 18^e-eeuw had de reistekst een duidelijke vorm gekregen. De Europese reiziger vertrok vanuit de beschaving naar een onbekend gebied en beschreef zijn dagelijkse ervaringen en observaties in brieven of een log- of dagboek.⁴⁵ De stijl van die brieven kenmerkte zich door een mix van vertrouwelijkheid –de brieven waren aan bekenden geschreven- en formeel taalgebruik vanwege de nadruk op de wetenschappelijkheid van de opgedane kennis.⁴⁶ Er was weliswaar ruimte voor het exotische, maar de nadruk kwam steeds meer te liggen op wetenschappelijke, feitelijke beschrijvingen. Daaruit volgde ook dat de verteller geen grote rol mocht spelen in de beschrijving. Autobiografische elementen kwamen daarom minder voor.⁴⁷ Avonturenverhalen waarin feit en fictie door elkaar liepen, werden steeds minder populair. Rond 1830 werd de wereld vooral beschreven vanuit een gevoel van superioriteit, gebaseerd op zogenaamde wetenschappelijke kennis. Deze wetenschappelijke benadering

⁴¹ W. Sherman, 'Stirrings and searchings (1500-1720)' in: P. Hulme and T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002) 18.

⁴² Sherman 2002, 20.

⁴³ Sherman 2002, 30.

⁴⁴ Bridges 2002, 56.

⁴⁵ C. Batten, *Pleasurable Instruction. Form and Convention in 18th Century Travel Literature* (Berkeley 1978) 45.

⁴⁶ Batten 1978, 13.

zou bijdragen aan de imperialistische tendensen bij de Europese mogendheden om gebieden te exploiteren voor handel en eigen gewin.⁴⁷

De populariteit van reisteksten daagde en daagt literatuurwetenschappers uit om een definitie te geven van wat de reistekst behelst. Er bestaat een zekere terughoudendheid om van een genre te spreken. Grenzen aangeven van wat wel en wat niet tot reisteksten behoort, levert immers ook beperkingen op.⁴⁸ Reisteksten variëren van logboek tot roman en alle varianten daartussen. Wetenschappers spreken dan ook van een polyfonisch genre. Wat in ieder geval op dit moment gezien wordt als kenmerkend voor de reistekst is dat er sprake is van een autobiografische vertelling, waarbij de reizende persona terugblijkt op zijn of haar ervaringen met landen, gebieden en oorspronkelijke bewoners. Hoezeer de reistekst van oorsprong de intentie heeft om waarheidsgetrouw te zijn en de reis waarheidsgetrouw te beschrijven, het blijft een literaire constructie. De verteller kiest immers welke ervaringen benadrukt worden en welke niet. Daarnaast is het subject in de reistekst ook niet gefixeerd in de tijd. Degene die reist, maakt ook een aantal veranderingen door. Elke keer doet zich een andere ervaring voor waar de verteller weer op moet reageren. Dat zou betekenen dat de verteller zich steeds opnieuw definieert.⁴⁹ Bovendien is er sprake van een verteller die niet alleen op zichzelf gericht is, maar ook op de etnografische aspecten van de reis. Daarmee heeft de verteller twee aandachtsgebieden. Dat leidt tot een tegenstelling in stijlen. Aan de ene kant een afstandelijke stijl wanneer de etnograaf aan het woord is. Aan de andere kant een subjectieve, persoonlijke stijl wanneer het reizende persona aan het woord is.⁵⁰

1.3 Reisteksten over de koloniën

Zoals ik in de vorige paragraaf heb beschreven, zijn reisteksten ontstaan vanuit de Europese behoefte reizen, bestemmingen en ontdekkingen vast te leggen. In de loop van de 18^e-eeuw ging de welgestelde Europese reiziger op reis naar de koloniën en deed daarover verslag. De koloniën kenden immers een zekere infrastructuur (aangelegd door de kolonisten) en de herkenbaarheid van een –beperkt- deel van de samenleving. De reisteksten over het verblijf in de koloniën boden de thuisblijvers informatie over het leven in de koloniën.

Literatuurwetenschapper Edward Said constateerde in 1978 in het baanbrekende werk *Orientalism* dat reisteksten uit de koloniën in de Oriënt (in het geval van Engeland en Frankrijk waren dat landen zoals

⁴⁷ Batten 1978, 66.

⁴⁸ De Mul 2011, 21.

⁴⁹ De Mul 2011, 25.

⁵⁰ De Mul 2011, 25.

Egypte, India, Vietnam en grote delen van het Afrikaanse continent) een bijdrage leverden aan de manier waarop in de koloniën zelf, maar ook in het thuisland naar de oorspronkelijke bevolking en hun levenswijze werd gekeken. Hierdoor ontstond een *Orientalist discours*, dat uitging van een westerse beschrijving van de wereld waarin de westerse reiziger de oorspronkelijke bevolking (de Ander) vanuit het eigen wereldbeeld beschouwt.⁵¹ Het is van belang, volgens Said, om vast te stellen dat de manier waarop de Oriënt beschreven werd niets of heel weinig te maken heeft met de werkelijkheid. Said geeft aan Oriëntalisme een aantal verschillende betekenissen. In de eerste plaats verwijst de term naar de studie van de Oriënt. Het zal duidelijk zijn dat deze term niet de voorkeur verdient, omdat de term zelf ook weer verwijst naar een westerse blik.⁵² De tweede betekenis van Oriëntalisme verwijst naar een manier van denken, namelijk het denken in verschillen tussen de Occident (het Westen) en de Oriënt. Dit verschil is uitgangspunt geweest voor schrijvers, filosofen, economen en politici, maar vooral ook voor het imperialistische bestuur van de westerse mogendheden. De derde betekenis refereert aan het discours, de manier waarop over de Oriënt gesproken en geschreven wordt, waarbij het discours bestendigt dat de Oriënt gedomineerd wordt en kan worden door de Europese cultuur. Sterker nog, de Europese cultuur kan alleen bestaan doordat deze zich afgezet heeft tegen de Oriënt. De Europese cultuur heeft zich dankzij de Oriënt superieur kunnen voelen door de Oriënt steeds als minderwaardig te kwalificeren.⁵³ Dit gegeven beïnvloedde ook de inwoners van Oriënt zelf. Wat het *Orientalist discours* inhoudt laat zich het beste illustreren door een (deel van een) citaat van Said uit het werk van de Engelse antropoloog William Robertson Smith. Smith reisde rond 1880 door de Oriënt en hij doet verslag van zijn ervaringen. Zijn verslag geeft duidelijk aan hoe de westerse reiziger en in dit geval de Arabische reiziger tegenover elkaar staan, in binaire opposities.⁵⁴

*'The Arabian traveller is quite different from ourselves... he has no enjoyment in effort (as we do) and grumbles at hunger or fatigue with all his might (as we do not)... Moreover the Arab is little impressed by scenery (as we are).'*⁵⁵

⁵¹ Brillenburg Wurth 2006, 400. De term discours is afkomstig van Michel Foucault en verwijst naar een vocabulaire waarmee we de wereld benaderen aan de hand van concepten en waarden.

⁵² Said 1978, 2.

⁵³ Said 1978, 3.

⁵⁴ Brillenburg Wurth 2006, 397. Binaire oppositie verwijst naar een set van twee termen die lijnrecht tegenover elkaar zijn gesteld en in contrast met elkaar zijn gedefinieerd. De eerste term is bevoorrecht boven de tweede term.

⁵⁵ Said 1978, 237. De tekst tussen haakjes is afkomstig van Said.

De beschrijvingen worden met een vanzelfsprekendheid gepresenteerd die kenmerkend is voor het *Orientalist discours*. Er is geen enkele twijfel over de karakteristieken van dé Arabier. Hij wordt gezien als een biologisch wezen met eigenaardige kenmerken (soms ook positieve), die in ieder geval ver af staan van de Europeaan. Waar hier gesproken wordt van dé Arabier is het eenvoudig voor te stellen dat die term vervangen kan worden door dé Afrikaan of dé Chinees. Het principe blijft hetzelfde. De Ander (*the Other*) wordt beschreven vanuit en in tegenstelling tot het culturele referentiekader van de Europese reiziger.⁵⁶

De invloed van Said op het bestuderen van reisteksten uit de koloniën is groot geweest. Zijn inzichten toonden aan dat teksten waarin de oorspronkelijke inwoners als minderwaardig werden neergezet een belangrijke rol hebben gespeeld in de constructie van de koloniale werkelijkheid.⁵⁷ Recente postkoloniale wetenschappers hebben overigens wel kritiek geuit op het werk van Said. Naast het feit dat *Orientalism* geen ruimte bood aan de gekoloniseerde, zou zijn benadering te weinig de unieke eigen interpretatie van de schrijver benadrukken.⁵⁸ Niet alleen Said heeft een grote rol gespeeld in het blootleggen van het postkoloniale discours, de schrijver Frantz Fanon toonde twintig jaar eerder in *Black skin, White Masks* uit 1952 aan dat de manier waarop zwarte mensen over zichzelf denken, ingebed ligt in de manier waarop de westerse kolonisten de zwarte bevolking hebben gedefinieerd.⁵⁹ Door de taal over te nemen van de overheerser, nam de zwarte bevolking zijn cultuur over.⁶⁰ Fanon concludeerde dat de Europeaan zichzelf heeft uitgevonden juist door anderen te koloniseren.

Mary Louise Pratt stelde in navolging van Said in *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (1992) dat Europese mogendheden vanuit ogenschijnlijke onschuld controle uitoefenden in de gebieden die zij ontdekten.⁶¹ Volgens Pratt keek de witte Europese reiziger naar het nieuwe land met imperialistische ogen: hoe kan ik dit land gebruiken? Zij toonde door middel van een analyse van onder andere Alexander von Humboldt (1769-1859) aan dat Von Humboldt een nieuw Europees discours ontwikkelde om het Zuid-Amerikaanse landschap te beschrijven zonder daarin de oorspronkelijk

⁵⁶ Said 1978, 1. De Ander is de Nederlandse vertaling van *the Other* uit Angelsaksische literatuur. Het werkwoord *Othering* lijkt zich lastig te vertalen in het Nederlands. *Otherness* vertaal ik door Anders-zijn.

⁵⁷ Brillenburg Wurth 2006, 366.

⁵⁸ De Mul 2011, 23.

⁵⁹ Brillenburg Wurth 2006, 369. Postkoloniaal discours verwijst naar de complexe verhouding ten opzichte van de koloniale situatie in het heden en verleden.

⁶⁰ C. Hall, 'Introduction: thinking the postcolonial, thinking the empire' in: *Cultures of Empire. A reader. Colonizers in Britain and the Empire in the nineteenth and twentieth centuries* (Manchester 2000) 12.

⁶¹ A. Sachs, 'The Ultimate Other: Post-Colonialism and Alexander von Humboldt's Ecological relationship with Nature' in: *History and Theory* Vol. 42 (Middletown 2003) 22

bevolking een plaats te geven. De analyse van Pratt richtte zich op mannelijke reizigers in de periode 1750-1900, maar zij constateerde ook dat vrouwen een integraal onderdeel vormden van het kolonisatieproces. Overigens heeft Aaron Sachs in 2003 geprobeerd het in zijn ogen eenzijdige beeld van Pratt van Von Humboldt te weerleggen. Hij stelde dat Von Humboldt wel degelijk oog had voor de problematiek van de oorspronkelijke bewoners. Door Von Humboldt 'weg te zetten' als een imperialist, werd hij als ware ook *ge-othered*.⁶²

Om de reisteksten over de koloniën te bestuderen is de postkoloniale theorie behulpzaam. In de postkoloniale theorie worden teksten uit de koloniale periode bestudeerd die bewust of onbewust, impliciet of expliciet een imperialistische ideologie uitdragen.⁶³ Een ideologie is volgens de filosoof Louis Althusser niet iets waar je voor kunt kiezen. Mensen zijn zich immers niet bewust van het feit dat zij onderdeel zijn van een systeem van normen, waarden en ideeën, omdat zij deze overtuigingen als 'natuurlijk' ervaren. Zo was het voor de meeste Nederlanders voor de Tweede Wereldoorlog vanzelfsprekend dat de oorspronkelijke bewoners van Indonesië ondergeschikt waren aan henzelf. De historica Frances Gouda heeft onderzocht hoe de Nederlandse wetenschappers in de 19^e-eeuw biologische concepten hebben gebruikt om de Indonesische bevolking lager op de evolutionaire ladder te plaatsen.⁶⁴ Literaire – en dus ook reisteksten kunnen indirect de dominante ideologie bevestigen, maar ook ondermijnen of bekritisieren. Bij het bestuderen van teksten uit de koloniale periode staat dan ook de vraag centraal *hoe* deze teksten de dominante ideologie over de oorspronkelijke bewoners in stand hebben gehouden (of hebben bekritiseerd).⁶⁵

1.4 Reisteksten van vrouwen

Reizen in de 18^e- en 19^e-eeuw was een door mannen gedomineerde activiteit. Slechts enkele vrouwen waagden zich aan de gevaren van een reis naar onbekende gebieden. Het was ook niet bepaald *ladylike* om avontuurlijk en reislustig te zijn. Dat was voorbehouden aan de man.⁶⁶ Het beschrijven van een maagdelijk land –zoals dat in reisteksten het geval was- was namelijk een typisch mannelijk onderwerp.

⁶² Sachs 2003, 116.

⁶³ Brillenburg Wurth 2006, 370.

⁶⁴ De Mul 2011, 23.

⁶⁵ Brillenburg Wurth 2006, 371.

⁶⁶ S. Bassnett, 'Travel Writing and gender' in: P. Hulme and T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002), 225.

Een vrouwelijke reiziger die wilde schrijven moest zich daarom van een perspectief bedienen dat zij vanuit haar rol niet kende.⁶⁷

Vanaf 1970 ontstaat er vanuit de literatuurwetenschap een toenemende belangstelling voor de teksten van vrouwelijke reizigers. In eerste instantie werden deze vrouwelijke reizigers uit de 18^e- en 19^e-eeuw als curiositeit beschreven. Het waren bijzondere vrouwen. Het waren vrouwen die anders waren dan gewone vrouwen. De indruk kon ontstaan dat deze vrouwen het 'normale' leven thuis wilden ontvluchten. Door de vrouwelijke reizigers op die manier over een kam te scheren, werden zij gemarginaliseerd. Later werden de reisteksten van vrouwen beoordeeld vanuit het oogpunt van hun vrouw-zijn. Dit leverde een breder beeld op, waarin het vrouwelijke perspectief centraal stond. Inmiddels is vast komen te staan dat vrouwelijke reizigers niet als groep kunnen worden bestudeerd. Daarvoor zijn de onderlinge verschillen te groot.⁶⁸ Zeker als het gaat om de reisteksten uit de koloniale periode waarin reisteksten van mannen én vrouwen doordrongen zijn van het koloniaal discours. Toch zijn er elementen die in de meeste reisteksten van vrouwen te onderscheiden zijn. Vrouwelijke reizigers konden bijvoorbeeld makkelijker in contact treden met andere vrouwen.⁶⁹ Daardoor hadden zij eerder toegang tot het dagelijkse leven van de oorspronkelijke bewoners. Vrouwelijke reizigers hadden soms ook toegang tot de afgeschermd wereld van vrouwen, zoals de harem of het badhuis. Hierdoor konden zij een ander beeld schetsen dan de mannelijke reizigers die het concept van het badhuis en de harem vaak erotiseerden.⁷⁰ In de reisteksten van vrouwen was vaak ook meer oog voor detail voor bijvoorbeeld gewoonten, kleding en uiterlijk. Het uitgangspunt van de reisteksten van mannen –het beschrijven en vastleggen van de wereld- leek ook haaks te staan tot het uitgangspunt van de reisteksten van vrouwen. Vrouwelijke reizigers zagen het beschrijven van de wereld niet als doel.⁷¹ Dat zou ook de verklaring kunnen zijn dat de reisteksten van vrouwen veel minder voetnoten met wetenschappelijke verwijzingen bevatten. In veel gevallen waren de reisteksten van vrouwen ook niet voor publicatie bedoeld. Hierdoor hadden ze vaak het karakter van een dagboek of waren het reisbrieven aan een familielid. Uiteraard leverde dat ook een andere stijl van schrijven op.

Feministische wetenschappers hebben zich bij het bestuderen van reisteksten van vrouwen afgevraagd in hoeverre de reis onderdeel was in de zoektocht naar de eigen identiteit. Uit de reisteksten van

⁶⁷ Bassnett 2002, 231.

⁶⁸ Bassnett 2002, 239.

⁶⁹ Bassnett 2002, 229.

⁷⁰ Bassnett 2002, 229.

⁷¹ Bassnett 2002, 230.

vrouwen zou een beeld naar voren kunnen komen van een vrouw die een andere persona creëert en daarmee iemand anders wordt; een vrije vrouw. In die zin zouden deze vrouwen voorlopers zijn in de feministische strijd waarin vrouwen hun rol opnieuw definiëren. Joyce Kelley benadrukte in 2005 dat in de reisteksten van drie 19^e-eeuwse vrouwen een beeld naar voren komt van vrouwen die zichzelf anders gaan zien door het contact met de Ander.⁷² Haar uitgangspunt was dat in reisteksten van vrouwen vaak sprake is van een getuigenis en dat daarmee zelfonderzoek naar de eigen identiteit voor de hand ligt. Het zou niet gaan om de ontdekking van het land, maar om de reis als ervaring. Een van Kelleys argumenten om deze stelling te ondersteunen, was de aanwezigheid van een foto voorafgaand aan de reistekst. Deze foto toonde de vrouwelijke reiziger voordat ze de reis zou ondernemen. Hiermee onderscheidde ze zich van anderen die in de reistekst nog gepresenteerd zouden worden en hoe zij na de reis veranderd zou zijn. In haar analyse van een 20^e-eeuwse reistekst van Sackville-West is er geen enkele twijfel meer over het doel van de reis. Vita Sackville-West stelde in haar reistekst uit 1926 dat haar reis niet zozeer een reis was naar Perzië, maar een reis naar haar gevoelens *over* Perzië.⁷³ Ook de titel van de reistekst *Passenger to Teheran* suggereerde dat het vooral ging om haar ervaringen. De titel luidt niet *A Passage to Teheran*, maar *Passenger* om daarmee de nadruk te leggen op haar eigen ervaringen en niet het land in kwestie. Emma Short meende in *Women Writing Travel* (2015) dat de vrouwen in de reisteksten door hun contact met de Ander gaan nadenken over het eigen land, gender en klasse. In die zin zou de vrouw zich door deze ontmoetingen zijn gaan ontwikkelen tot een moderne vrouw.⁷⁴

Eva-Marie Kröller meende in 1990 dat Victoriaanse vrouwen in hun reisteksten verschillende stemmen hanteren.⁷⁵ Een van die Victoriaanse vrouwen was Mary Kingsley, die op 31-jarige leeftijd alleen naar Afrika vertrok. Kröller stelde dat Mary Kingsley in haar *Travels in West Africa* haar beschrijvingen abrupt laat eindigen, waardoor ze deze ervaringen eigenlijk relateert en tegelijkertijd van een grote authenticiteit voorziet. Kröller concludeerde uit de analyse van Kingsleys reisdagboek dat hoewel Kingsley zich als onwetend en onervaren presenteerde, zij door haar zelfbewuste stijl een ander beeld neerzette.⁷⁶ Deze twee contrasterende stemmen lijken representatief te zijn voor veel reisteksten van

⁷² J. Kelley, 'Increasingly Imaginative Geographies: Excursions into Otherness, Fantasy and Modernism in Early Twentieth Century Women's Travel Writing' in: *Journal of Narrative Theory* Vol 35 (Michigan 2005) 358.

⁷³ Kelley 2005, 368.

⁷⁴ E. Short, 'Women Writing Travel 1890-1939. Introduction' in: *Journeys* Vol. 16 (Oxford 2015) 5.

⁷⁵ E. Kröller, 'First Impressions: Rhetorical Strategies in Travel Writing by Victorian Women' in: *A Review of International English Literature* (Calgary 1990) 98.

⁷⁶ Kröller 1990, 95.

vrouwen uit de 19^e-eeuw. In 2014 onderzocht Elisabeth McAdams de reistekst van de Engelse Isabelle Bird. Isabelle Bird was op dat moment een populaire schrijfster van reisverhalen en zij bezocht in 1880 Japan. Haar reistekst *Unbeaten Tracks in Japan* werd haar best verkochte boek.⁷⁷ Het opvallende en uitzonderlijke aan de reistekst van Bird is haar beschrijving van haar relatie met haar gids en vertaler, Ito. Bird schrijft in haar voorwoord dat ze wil bijdragen aan de kennis over Japan, maar niet op een manier die uit de reisgidsen naar voren komt.⁷⁸ Haar reistekst stond daarmee in scherp contrast met het mannelijk perspectief van de autoriteit op het gebied van Japan, de schrijver Basil Hall Chamberlain, die persoonlijke ervaringen juist verwierp. De verhouding met Ito blijkt ingewikkeld. Bird vraagt zich namelijk steeds af of Japan barbaars is of ontwikkeld. In het personage van Ito komen beide aspecten naar voren. De relatie lijkt wederkerig; hij leert correct Engels door zijn omgang met Bird en hij helpt haar het land te ontdekken.⁷⁹ McAdams beargumenteerde dat deze reistekst van Bird door dat gegeven een uitzonderlijk plaats inneemt in reisteksten van vrouwen uit de 19^e-eeuw. Die relatie tussen Ito en Isabelle leidde zelfs tot speculaties dat deze verder zou gaan dan een functionele relatie en inspireerde de Japanse schrijver Kyoko Nakajima in 2005 tot het liefdesverhaal *Ito no koi*.⁸⁰ McAdams stelde dat het introduceren van een personage zoals Ito betekende dat Bird een uitzondering was tussen de vrouwelijke reizigers en daarmee afstand deed van de koloniale context waarin zoveel reisteksten gevangen zaten.⁸¹ Door Birds omgang met Ito moest zij haar eigen oordeel herzien en bracht ze de discussie op gang waarin het waardevolle van beide culturen besproken kon worden.

1.5 Onderzoek naar de reisbrieven van Aletta Jacobs

Aangezien in dit onderzoek de reisbrieven van Westerdijk vergeleken worden met de reisbrieven van Jacobs, is het op zijn plaats om hier de conclusies van een aantal Nederlandstalige onderzoekers te bespreken die al eerder de *Reisbrieven* van Jacobs op verschillende aspecten hebben geanalyseerd. In 1998 onderzocht Ena Jansen de *Reisbrieven* die in 1913 waren uitgekomen. De stijl van Jacobs in haar reisbrieven kon volgens Jansen omschreven worden als zelfbewust, wellicht zelfs bezig en daarmee weinig vrouwelijk. Volgens Jansen had Jacobs daarmee een sterkere koloniale stem dan de meeste

⁷⁷ McAdams 2014, 481.

⁷⁸ McAdams 2014, 483.

⁷⁹ McAdams 2014, 488.

⁸⁰ McAdams 2014, 485.

⁸¹ McAdams 2014, 485.

andere vrouwelijke reizigers.⁸² Jacobs besteedde veel aandacht aan kinderen en vrouwen en hun gewoonten. Volgens Jansen behoorde dat tot het genderdiscours. Haar publieke rol tijdens haar reis, achtte Jansen als onvrouwelijk. Volgens Jansen overheerste de koloniale stem in de *Reisbrieven*.⁸³ De stijl was volgens Jansen een journalistieke stijl, gelardeerd met humor en poëzie. Ze beschreef de oorspronkelijk bevolking als of mooi of lelijk. Wanneer ze het landschap beschreef, was ze enthousiast. Volgens Jansen zag Jacobs vooral het nut van het landschap voor de Nederlandse regering.⁸⁴ De beschrijving van de gewoonten van de bevolking, zoals dienstbaar zijn, paste bij het koloniaal discours. Volgens Jansen toonden de *Reisbrieven* aan dat Jacobs de inwoners zag als kinderen die wachten op witte mensen die het land zullen cultiveren.

Een jaar later onderzocht de historica en biografe van Jacobs Mineke Bosch de *Reisbrieven*. Bosch meende dat de brieven een mengeling zijn van opwinding en nervositeit, gelardeerd met humor, commentaar op sociale en politieke situaties en etnografisch discours over de lokale bevolking.⁸⁵ Het waren kleurrijke, maar onpersoonlijke impressies. Volgens Bosch tonen de brieven van Jacobs een obsessie met reinheid, waarbij de verwijzingen naar etniciteit gecombineerd worden met discours over seksuele moraal.⁸⁶ Ook uitte Jacobs in haar beschrijvingen haar twijfel over mannelijkheid en vrouwelijkheid van de lokale bevolking. Deze twijfel over het gender is volgens Bosch een strategie die past bij de acceptatie van een hiërarchie in etniciteit en klasse.⁸⁷ Bosch concludeerde dat Jacobs zich in haar brieven presenteerde als een goed geïnformeerde vrouw die het toonbeeld was van hoe een Nederlander zich in het buitenland moest gedragen.

Louise Viljoen koos in 2007 voor een vergelijkende studie tussen de brieven van Aletta Jacobs en twee mannen uit dezelfde periode. Zij analyseerde de *Reisbrieven* van Jacobs en onderzocht in hoeverre de representaties in deze teksten worden beïnvloed door de achtergronden van de reiziger. De *Reisbrieven* bevatten een intieme en levendige stijl die men associeert met brieven aan vrienden, maar ze vermeed volgens Viljoen persoonlijke ontboezemingen. Ze paste daarmee bij de traditie van reisteksten waarin

⁸² E. Jansen, 'The discourse of difference in Reisbrieven uit Afrika en Azië (1913) by Dr Aletta Jacobs: a dutch feminist's perspective on South Africa and the Dutch East Indies' in: *Journal of Literary Studies* Vol 14 (Johannesburg 1992) 105.

⁸³ M. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* (Amsterdam 2009) 106.

⁸⁴ Bosch 2009, 109.

⁸⁵ M. Bosch, 'Aletta Jacobs Travel Letters from Africa and Asia 1911-1912' in: *Journal of Women's History* Vol 11, No.2 (Bloomington 1999) 9.

⁸⁶ Bosch 1999, 18.

⁸⁷ Bosch 1999, 20.

de verteller een bepaalde seksloosheid toont.⁸⁸ Jacobs' brieven bevatten een '*matter of fact*' achtige stijl, waarbij de beschrijving van het landschap buiten beschouwing wordt gelaten. Viljoen stelde dat de brieven deels een toeristisch karakter hadden en deels onderdeel waren van de campagne rondom het vrouwenkiesrecht. Viljoen volgde Jansen in de conclusie dat de stem van Jacobs de mannelijke koloniale stem evenaart.⁸⁹ Viljoen concludeerde bovendien dat het discours in Jacobs' brieven ambivalent is. Het thema van de brieven is de gelijkheid van vrouwen, maar dat wordt ondermijnd door haar onvoorwaardelijke acceptatie van klasse-privileges en positieve verklaringen over de koloniale overheersing en de minderwaardige positie van de Ander.⁹⁰

1.6 Analyse van reisteksten van vrouwen door Sara Mills

De literatuurwetenschapper Sara Mills heeft in haar onderzoek *Discourses of Difference* uit 1991 vraagtekens gezet bij het gegeven dat vrouwen in reisteksten op zoek zijn naar een andere identiteit. Het is namelijk niet zo dat reisteksten strikt genomen autobiografisch zijn. De gecreëerde persona is weliswaar een vrouw, maar evenzeer een personage in het verhaal.⁹¹ Naast de overeenkomsten tussen reisteksten van vrouwen, kan gesteld worden dat de verschillen vele malen groter zijn. Het zou daarom niet juist zijn om deze teksten in een bepaalde categorie te plaatsen.⁹² In 1991 heeft Sara Mills de reisteksten van drie Engelse 19^e-eeuwse vrouwen onderzocht (Alexandra David-Neel, Mary Kingsley en Nina Manzuchelli). Ze gebruikte hiervoor de discoursanalyse van Foucault uit 1972 om de context van de reistekst te betrekken bij haar analyse. De Franse Alexandra David-Neel reisde in 1927 naar Tibet. Het land was in die tijd verboden voor buitenlandse reizigers. David-Neel bezocht het land vermomd als Tibetaanse boer, waarbij zij, maar ook de bewoners die haar onderdak boden, gevaar liepen. Mills besteedde veel aandacht aan de kritiek die David-Neel in de jaren zeventig van de 20^e-eeuw ontving. Een van haar critici (Jeanne Denys in 1972) stelde dat het verhaal van David-Neel niet waar kon zijn omdat haar reisverslag niet de feitelijke onderbouwing bevatte, die bij andere –mannelijke– auteurs wel aanwezig was. Zo ontbraken kaarten en precieze beschrijvingen van fysieke condities van de bewoners. Bovendien miste het reisverslag een bibliografie. Mills concludeerde dat Denys twijfelde aan het waarheidsgehalte van het reisverslag, juist omdat David-Neel een vrouw was.⁹³ In Mills analyse van het

⁸⁸ L. Viljoen, 'Three Travellers in Insulinde: a comparative reading of travel books by C. Louis Leipoldt, Aletta Jacobs and Emiel Hullebroeck' in: *Dutch Culture and Literature in an Age of Transition* (2007) 3.

⁸⁹ Viljoen 2007, 5.

⁹⁰ Viljoen 2007, 6.

⁹¹ De Mul 2011, 22.

⁹² Bassnett 2002, 228.

⁹³ Mills 1991, 133.

reisverslag van David-Neel valt de meerstemmigheid van de verteller op. Aan de ene kant komt de objectieve verteller aan bod, aan de andere kant is de subjectieve verteller aan het woord. Het zijn verhaaltechnieken die passen bij het genderdiscours.⁹⁴ David-Neel was zich bewust van het feit dat men haar niet zou geloven. Ze voegde daarom feitelijke informatie en foto's toe aan het reisverslag en presenteerde een sterke, autoritaire verteller.⁹⁵ Ze wilde aantonen dat zij wel degelijk meer wist dan de oorspronkelijke bewoners. Ze had ook altijd door wanneer ze afgezet werd. Daarnaast maakte ze duidelijk dat ze als westerse reiziger sommige dingen gewoon niet deed.⁹⁶ Ze slaat daarom een in haar ogen onsmakelijke Tibetaanse maaltijd af. Hieruit komt duidelijk de superioriteit van de westerse reiziger naar voren, waardoor deze beschrijvingen passen bij het koloniaal discours. Het zijn juist die beide verschillende discursieve aspecten in het reisverslag die volgens Mills zo typerend zijn voor het reisverslag van een vrouwelijke reiziger.⁹⁷ In de analyse van Kingsleys *Travels to West-Africa* valt een ander aspect van die conflicterende discursieve aspecten op. De verteller presenteerde zich als een mannelijk heldhaftig persona, maar was tegelijkertijd uitermate vrouwelijk. Zo verwees de verteller naar haar kleding en uiterlijke kenmerken en was ze zich bewust van het beperkte wetenschappelijke niveau van haar verslag. Toch was de verteller onderdeel van het koloniale discours door de Afrikaanse vrouwen te beschrijven op een conventionele geseksualiseerde manier. Alsof ze haar mannelijke lezers wilde aanspreken. Omdat Kingsley wist dat zij als vrouw niet binnen de conventie van de mannelijke heldenrol viel, probeerde zij door middel van ironie en zelfspot dit probleem te omzeilen.⁹⁸ Uit het reisverslag van Nina Mazuchelli uit 1876 komt een verwende, uiterst vrouwelijke verteller naar voren. De verteller werd door het Indiase landschap gedragen. De tekst bevatte bovendien volop verwijzingen naar haar uiterlijk en kleding. Het reisverslag van Mazuchelli was volgens de analyse van Mills doordrenkt van het genderdiscours. Niet alleen werd alles vanuit een optimistische houding beschreven zoals dat van vrouwen verwacht werd, maar de verteller beschreef ook het lege landschap door middel van fijngevoelige clichés. De verteller was ondanks haar vrouwelijke natuur niet bang voor de plaatselijke bevolking, het waren in haar ogen immers kinderen waar men geen rekening mee diende te houden.⁹⁹ Hiermee plaatste de verteller zich in het koloniaal discours. De verteller verwees naar onbetrouwbare bedienden, die niet op tijd kwamen.¹⁰⁰ Bovendien beschreef de verteller vooral de

⁹⁴ Mills 1991, 139.

⁹⁵ Mills 1991, 149.

⁹⁶ Mills 1991, 148.

⁹⁷ Mills 1991, 106.

⁹⁸ Mills 1991, 164.

⁹⁹ Mills 1991, 188.

¹⁰⁰ Mills 1991, 190.

uiterlijke kenmerken van lokale inwoners, waarbij verwijzingen naar losse ledematen veelvuldig voorkwamen.¹⁰¹ Wat volgens Mills opviel in het reisverslag van vrouwen uit deze periode was dat er eerder sprake was van een toer, dan van een reis. Een reis waarin je, behalve ongemakken, eigenlijk niets kan overkomen. In die zin is dat concept vergelijkbaar met de hedendaags vorm van reizen, waarbij landen geconsumeerd worden; Vietnam 'doen' of Azië 'doen'.

Aan welke beperkingen was een vrouw gebonden? Het was bijvoorbeeld niet mogelijk om een heroïsche rol aan te nemen. Die rol was voor vrouwen namelijk niet weggelegd. Wanneer een vrouw zichzelf was in het verhaal, dan werd gedacht dat ze zou overdrijven en werd ze niet geloofd. Vrouwen hadden namelijk volgens de gangbare opvatting de typische eigenschap dat zij overdrijven.¹⁰² Was ze niet zichzelf (maar toonde mannelijke moed), dan werd ze niet geloofd omdat ze zich niet gedroeg zoals een vrouw zich hoorde te gedragen. Kortom, het was nooit goed.¹⁰³ Vrouwen moesten daarom rekening houden met de manier waarop de reistekst ontvangen zou worden. Vrouwen hebben ook geprobeerd de traditionele rol van de mannelijke *stiff upperlip* die in reisteksten gebruikelijk was, te omzeilen. Zij deden dat vaak met de inzet van humor en zelfspot.¹⁰⁴ Dat leidde tot een zichzelf wegcijferende stijl, waarbij ze de eigen ambities ondergeschikt maakten. De beschrijvingen in reisteksten van vrouwen richtten zich ook vaak op onderwerpen waarvoor weinig autoriteit nodig was, zoals kleding, haar en uiterlijk. Als vrouw konden zij immers niet over de autoriteit beschikken om andere onderwerpen, zoals politiek of infrastructuur, aan te snijden. Kenmerkend voor reisteksten van vrouwen was ook dat zij beschreven hoe zij door de lokale bevolking gezien werden, althans zoals zij dachten dat zij gezien werden. Dat zelfbewustzijn was typerend voor het genderdiscours.¹⁰⁵ Een ander voorbeeld dat kenmerkend was voor de vrouwelijke reiziger was het zogenaamde *going native*. *Going native* wilde zeggen dat de vrouwelijke reiziger zich door kleding en gewoonten verbond met de lokale cultuur.¹⁰⁶ Overigens was dat niet een positieve eigenschap. Een vrouwelijke reiziger mocht ook kleine ongelukjes en mislukkingen beschrijven, iets wat de mannelijke reiziger nooit zou doen. Ook klagen over de ongemakken paste bij het genderdiscours.¹⁰⁷ Vrouwen moesten tegelijkertijd geduldig zijn als het tegenzat, het landschap bewonderen en vrolijk blijven.¹⁰⁸ Landen werden beschreven vanuit de

¹⁰¹ Mills 1991, 89.

¹⁰² Mills 1991, 112.

¹⁰³ Mills 1991, 113.

¹⁰⁴ Mills 1991, 78.

¹⁰⁵ Mills 1991, 98.

¹⁰⁶ Mills 1991, 186.

¹⁰⁷ Mills 1991, 137.

¹⁰⁸ Mills 1991, 178.

verschillen met elkaar en met het land van herkomst. Verkleinwoorden, bijnamen en verwijzingen naar een mooiere, betere tijd kwamen ook vaker voor in de reisteksten van vrouwen dan van mannen.¹⁰⁹ In de reisteksten van vrouwen leek een filantropische interesse naar voren te komen. Deze was volgens Mills eerder te wijten aan verveling dan aan een werkelijke behoefte om goed te doen.¹¹⁰ Dankzij Mills vergelijkende analyse kon zij duidelijk maken welke krachten een rol speelden in de reisteksten van vrouwen. De beperkingen voor de vrouw in kwestie konden daardoor juist tot een zeer productief discours leiden.¹¹¹ Vrouwen waren zeker onderdeel van het koloniaal discours uit hun tijd, maar zij zochten een alternatieve manier om zich binnen het koloniaal discours te uiten. Dit leverde een reistekst op die tegelijkertijd het dominante koloniale discours blootlegde, maar ook ruimte gaf aan kritiek op het discours.

In navolging van Mills gaf ook literatuurwetenschapper Sarah de Mul in *Colonial Memory* uit 2011 aan hoezeer vrouwen onderdeel waren van het koloniaal discours. Reisteksten waren immers bij uitstek de plek waarin stereotypen van de niet-westerse samenlevingen werden beschreven.¹¹² Het koloniaal discours uitte zich bijvoorbeeld in de uitgebreide beschrijvingen van het landschap, veelal zonder mensen daarin. Het leidde ook tot het nostalgische beschrijven van een tijd die ver vóór de tegenwoordige tijd lag. Daarmee werd de tegenwoordige tijd als het ware bevroren. Die deed er niet toe.¹¹³ In reisteksten van vrouwen kwamen veel verwijzingen naar bedienden voor, bedienden waarmee vrouwen een voor de koloniale hiërarchie typerende ouder-kind relatie onderhielden.¹¹⁴ Er was sprake van een stereotype, ouderwetse beschrijving van de plaatselijke bevolking, beschreven vanuit klasse en etniciteit. Bovendien was er de reizende protagonist die boven de partijen stond.¹¹⁵ Waarom men reisde, werd nooit benoemd.¹¹⁶ Alsof het een vanzelfsprekendheid was dat men op die plek aanwezig was. Overigens stelde De Mul dat vrouwen in reisteksten zich bedienden van het koloniaal discours om zodoende gelijkwaardig aan mannen te zijn.¹¹⁷ Zowel Mills als De Mul concludeerden in hun onderzoek dat er met name in reisteksten van vrouwen een continue strijd gaande is tussen het gender- en het koloniaal discours.

¹⁰⁹ Mills 1991, 190.

¹¹⁰ Mills 1991, 97.

¹¹¹ Mills 1991, 23.

¹¹² De Mul 2011, 26.

¹¹³ De Mul 2011, 117.

¹¹⁴ De Mul 2011, 41.

¹¹⁵ De Mul 2011, 113.

¹¹⁶ De Mul 2011, 99.

¹¹⁷ De Mul 2011, 43.

1.7 Methode van onderzoek

Zoals duidelijk is geworden uit bovenstaande paragrafen is er veel onderzoek gedaan door Angelsaksische onderzoekers naar Angelsaksische reisteksten uit de 19^e-eeuw. De focus op Angelsaksische reisteksten is uiteraard problematisch voor Nederlandse literatuurwetenschappers. Niet alleen worden enkel de reiservaringen van Engelse en Amerikaanse reizigers beschreven, het geeft ook een beperkt beeld van het grotere geheel van reisteksten. Nederlandse reisteksten vergelijken met Angelsaksische reisteksten om daarmee één beeld te vormen van dé reistekst is eveneens problematisch.¹¹⁸ Laveren tussen een universeel model en aandacht voor de unieke schrijver lijkt de aangewezen weg. Welk modellen zijn beschikbaar? Een drietal modellen kunnen uitkomst bieden. In de eerste plaats is het postkoloniale model geschikt voor onderzoek naar reisteksten uit de koloniale periode. Mary Louise Pratt (1992), Christopher Miller (1985) en Sara Mills (1991) hebben in het voetspoor van Edward Said dit model als uitgangspunt gekozen. Het tweede model is ontwikkeld in het Duitse taalgebied door Wolfgang Neuber (1991). Zijn onderzoek richtte zich op de retoriek en topiek van vroegmoderne reisteksten. Het laatste model is terug te voeren op de ACTOR netwerktheorie van Bruno Latour (1987). Met behulp van deze theorie kunnen reisteksten onderzocht worden op de topografische representatie. Dit model legt het accent meer op representatie dan op politiek-ideologische kwesties zoals bij het model van Said het geval is.¹¹⁹

Aangezien de reisbrieven van Westerdijk en Jacobs uit de koloniale periode stammen en dat het koloniaal discours een bredere interpretatie mogelijk maakt, ligt het voor de hand het postkoloniale model als uitgangspunt voor dit onderzoek te kiezen. Het uitgangspunt in dit model is dat de oorspronkelijke bewoners gerepresenteerd worden door de dominante cultuur. Om deze teksten te analyseren ga ik met de concepten uit de literatuurtheorie aan het werk.¹²⁰ Allereerst zal ik de rol van de verteller analyseren (wiens stem horen we?). De verteller kan worden gepresenteerd als een avontuurlijk persoon of een zorgzaam persoon of iemand die vanuit liefdadigheid handelt. Vervolgens zal ik de rolverdeling tussen de verschillende personages analyseren. Welke personages spelen een rol in de brieven? Wie zijn het en in welke verhouding tot de verteller staan zij? Worden zij met naam en toenaam genoemd en wanneer zij genoemd worden, hoe dan? Hebben zij een naam of worden zij genoemd aan de hand van uiterlijke kenmerken? In de derde plaats zal ik de functie van focalisatie

¹¹⁸ De Mul 2011, 30.

¹¹⁹ S. Huigen, 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit' in: *Neerlandistiek.nl* No 7 (Amsterdam 2007) 4.

¹²⁰ Brillenburg Wurth 2006, 375.

proberen te duiden. De rol van de focalisator kan met de rol van de verteller (vertellersfocalisatie) overeen komen, maar de verteller kan ook de rol van de focalisator overdragen aan een van de personages in de tekst.¹²¹ In koloniale reisteksten worden de oorspronkelijke bewoners vaak beschreven vanuit de blik en de gevoelswereld van de westerse reiziger.¹²² Door het instrument van focalisatie wordt de oorspronkelijke bewoner neergezet als de Ander, waarbij het Anders-zijn via binaire opposities wordt gerepresenteerd.¹²³ Ten slotte zal ik ook de representatie en functie van de ruimte in de reisbrieven onderzoeken. In het koloniaal discours is de ruimte de *setting* waarin de westerse reiziger zich kan ontwikkelen.

Samenvattend zal ik, met behulp van de begrippen uit de literatuurtheorie, de schrijfstijl en onderwerpkeuze van Westerdijk en Jacobs duiden door ze in de eerste plaats te plaatsen binnen de stijlconventies van de reistekst. Zijn de reisteksten een mix van vertrouwelijkheid en feitelijke beschrijvingen?¹²⁴ Is de reistekst een literaire constructie, waarin de afstandelijke stijl afgewisseld wordt met een persoonlijke stijl?¹²⁵ Vervolgens zal ik proberen te duiden of de reisteksten passen binnen het concept van het koloniaal discours. Met andere woorden; is er sprake van een westerse beschrijving van de wereld waarin de Ander vanuit het eigen wereldbeeld wordt beschouwd?¹²⁶ Is er dan ook sprake van een beschrijving van de Ander door middel van binaire opposities waardoor de Ander als de afwijking van de norm, de westerse reiziger, wordt gerepresenteerd?¹²⁷ Ik zal ook de reisteksten van Westerdijk en Jacobs trachten te duiden door ze te verbinden met de kenmerken van reisteksten van vrouwen. Reizende vrouwen konden door hun sekse makkelijker in contact treden met andere vrouwen. Hierdoor hadden zij toegang tot het dagelijkse leven van de lokale inwoners.¹²⁸ Dit betekende dat vrouwen in tegenstelling tot mannen het huiselijke leven van de inwoners konden beschrijven. Kenmerkend voor de reisteksten van vrouwen was ook dat vrouwen vaker de kleding, het uiterlijk en de gewoonten van de lokale inwoners beschreven.¹²⁹ De reisteksten van vrouwen bevatten minder voetnoten dan de reisteksten van mannen omdat vrouwen het beschrijven van de reis niet tot doel hadden gemaakt.¹³⁰ Reisteksten van vrouwen toonden in sommige gevallen aan dat vrouwen zichzelf anders gingen zien

¹²¹ Brillenburg Wurth 2006, 184.

¹²² Brillenburg Wurth 2006, 377.

¹²³ Brillenburg Wurth 2006, 377.

¹²⁴ Batten 1978, 145.

¹²⁵ De Mul 2011, 25.

¹²⁶ Said 1978, 1.

¹²⁷ Brillenburg Wurth 2006, 377.

¹²⁸ Bassnett 2002, 229.

¹²⁹ Bassnett 2002, 230.

¹³⁰ Bassnett 2002, 230.

door het contact met de Ander.¹³¹ Wat bovendien opvalt in een aantal reisteksten van vrouwen is dat er sprake is van meerstemmigheid van de verteller. Aan de ene kant is daar de stem van de westerse reiziger die zich bedient van het koloniaal discours, aan de andere kant is daar de stem van de reiziger die door het contact met de Ander de imperialistische blik in twijfel trekt.¹³² Reisteksten van vrouwen werden niet altijd serieus genomen. Een vrouw die heldhaftig de wereld bereist, paste niet bij de conventies van de reistekst. Dit dilemma betekende dat een vrouw zich moest bedienen van een autoritaire verteller om geloofwaardig over te komen.¹³³ Bovendien moest zij met behulp van zelfspot en ironie de lezer laten weten dat zij zeker niet heldhaftig was en daarmee mannelijke kenmerken bezat. Die verschillende, conflicterende discursieve elementen, de mix van het koloniaal discours en het gender discours, spelen een grote rol in reisteksten van vrouwen. In mijn analyse van de reisteksten van Westerdijk en Jacobs zal ik aangeven welke reisbeschrijvingen passen binnen het gender- en koloniaal discours zoals die in dit hoofdstuk naar voren zijn gekomen.

¹³¹ Kelley 2005, 358.

¹³² Kröller 1990, 98.

¹³³ Mills 1991, 148.

2. De reisbrieven van Johanna Westerdijk

In dit hoofdstuk zal ik in de eerste paragraaf de reisbrieven van Westerdijk als onderzoeksobject introduceren. In de daaropvolgende paragrafen zal ik aan de hand van literaire begrippen de tekst analyseren, waarbij ik steeds inga op het gender- en koloniaal discours zoals deze in het vorige hoofdstuk aan bod zijn gekomen. Ik zal per paragraaf de reisbrieven uit Japan en Amerika behandelen.

2.1 De reisbrieven

De reisbrieven van Westerdijk zijn deels in oorspronkelijke vorm en deels in gepubliceerde vorm bewaard gebleven. De originele brief is op dun doorschijnend briefpapier geschreven en niet compleet.¹³⁴ Zo start de originele brief uit Amerika plotseling: 'Maar mijn vrouwelijke collega verzekerde mij dit was zoals het hoorde.' De brief eindigt even abrupt met: '*what of the.*' Beide pagina's zijn genummerd: 2a en 2b. De originele brief uit Japan begint plotseling: 'Zij zat in een klein kamertje..' en eindigt met: 'Ten slotte bezochten wij nog een vriendinnetje...' Voor beide brieven geldt dat ze in een opvallend net en regelmatig handschrift zijn geschreven, zonder doorhalingen.¹³⁵

We kunnen aannemen dat de brieven geschreven zijn in de periode juni tot en met oktober 1914. Löhnis vertelt in haar boek dat Westerdijk na Nederlands-Indië bezocht te hebben vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gedwongen is over de Verenigde Staten en Japan terug te reizen. In oktober 1914 geeft zij een lezing in St. Louis. Zij doet daar verslag van de plantenziekten in de tropen en is daar op uitnodiging van de *Missouri Botanical Gardens*.¹³⁶ Terwijl zij in St. Louis is, wordt Westerdijk voor het dagblad *The St. Louis Republic* geïnterviewd over vrouwelijke wetenschappers in Nederland.¹³⁷ Volgens het krantenartikel uit St. Louis zou Westerdijk ook een bezoek hebben gebracht aan China, maar daar zijn geen brieven van bekend. Löhnis stelt in haar boek dat Westerdijk samen met Amerikaanse collega's van het Westen van Amerika naar het Oosten van Amerika reist. Löhnis verwijst naar een verslag dat van die reis is gemaakt.¹³⁸ Vervolgens verwijst Löhnis naar nagelaten papieren met de titel: 'Brieven uit verre landen.' Volgens Löhnis zou die brief voor publicatie bestemd zijn geweest, maar deze is naar haar weten nooit gepubliceerd. In het krantenartikel tijdens haar verblijf in Missouri verwijst Westerdijk naar het feit dat haar verslag van haar bezoek aan de tropen nog niet in Nederland is gearriveerd en ze gaat

¹³⁴ Atria, Archief Westerdijk, *Reizen en congresbezoek*, inv.nr. 0210.

¹³⁵ Bij het citeren uit de brieven neem ik de oorspronkelijke spelling over.

¹³⁶ M. Löhnis, *Johanna Westerdijk, een markante persoonlijkheid* (Wageningen 1963) 15

¹³⁷ Atria, Archief Westerdijk, *Reizen en congresbezoek*, inv.nr. 0211.

¹³⁸ Löhnis 1963, 16.

er vanuit dat de oorlog daarbij een rol heeft gespeeld.¹³⁹ De brief die Löhnis citeert uit Amerika heet *'Liberty enlightens the world.'* In deze brief beschrijft Westerdijk hoe zij en andere vrouwen in Amerika tegemoet getreden worden. Löhnis introduceert de brief uit Japan met de vermelding dat Westerdijk verslag doet van een bergtocht met de mycoloog Komonami en een Japanse collega. Löhnis herinnert zich in haar boek nog dat Westerdijk de bedoeling had om een week lang door Japan te reizen, maar dat ze het programma in twee dagen had afgewerkt.¹⁴⁰ De originele brief en de gepubliceerde brief overlappen elkaar deels. In de originele brief komt een zekere Chu voor. Deze Chu wordt in het boek van Löhnis geïntroduceerd.

De brief uit Japan bevat beschrijvingen van een aantal Japanse steden en bezienswaardigheden, zoals tempels en markten. De keuze voor bepaalde steden en de bezienswaardigheden wordt niet toegelicht. De brieven bevatten geen verwijzingen naar bronnen of andere achtergrondinformatie.¹⁴¹ Bij het bezoek aan de steden staan de beschrijvingen, gewoonten en gebruiken van de oorspronkelijke bewoners centraal.¹⁴² Daarnaast komen klimaat en natuur aan de orde. Het onderwerp van de brief uit Amerika is een beschrijving van een bezoek aan een congres van een botanische vereniging. In deze brief gaat het vooral om de gewoonten van de Amerikanen. De houding en reactie van de Amerikanen ten aanzien van vrouwen staan centraal in deze brief. Noch de brief uit Japan noch de brief uit Amerika bevatten voetnoten.

2.2 De verteller

Japan

De originele brief van Westerdijk in Japan begint abrupt. 'Zij zat in een klein kamertje..' De vrouw in het kamertje is aan het schilderen en de verteller stelt: 'zij kon niet anders schilderen dan die ene bloem, die was voor haar de mooiste van allen.'¹⁴³ De verteller beschrijft een scene in detail, waarbij ook de eigen interpretatie van het beeld aan bod komt. Hierdoor weten we dat er sprake is van een vrouwelijke reiziger.¹⁴⁴ De brief gaat verder met de introductie van een zekere Chu.¹⁴⁵

¹³⁹ Atria, Archief Westerdijk, inv.nr. 211.

¹⁴⁰ Löhnis 1963, 17.

¹⁴¹ Bassnett 2002, 230.

¹⁴² Bassnett 2002, 229.

¹⁴³ Atria, Archief Westerdijk inv.nr. 210, 2a.

¹⁴⁴ Bassnett 2002, 230.

¹⁴⁵ Löhnis 1963, 24. Chu wordt in het boek geïntroduceerd tijdens het bezoek aan Tokyo.

‘Chu leerde mij veel op de onze wandelingen, maar hij wou ook graag veel van mij leren en vroeg mij over alles, wat zijn gebrekkig Engelsch hem toeliet.’¹⁴⁶

In de gepubliceerde brief over Japan introduceert de verteller zich in het meervoud.

‘Wij kwamen op een Zondagmorgen in Juni in Kobe aan...over de Japansche eilanden hing een kuif van dikke, broeiige wolken.’¹⁴⁷

Omdat de verteller de aankomst beschrijft van de boot in de haven, kunnen we er vanuit gaan dat het hier om een algemene we-vorm gaat en dat zij niet specifiek verwijst naar een medereiziger. Even later schakelt de verteller over naar de ik-vorm. Terwijl de boot de haven binnenvaart, gaan de gedachten van de ik-persoon terug naar de eerste indruk van de tropen in Ceylon.¹⁴⁸

‘Ik dacht toen wij de haven binnenvoeren nog even aan den eerste indruk van de tropen op Ceylon, toen in de ochtendkoelte het palmenstrand zichtbaar werd en ik de zwarte kerels in de Tamarindelaan zag loopen; aan het glorieijke gevoel van weelde, toen ik een reusachtigen bloeienden Hibiscusboom vol gele kelken zag en aan de talloze verrukkingen, die ik op Java had doorgemaakt.’¹⁴⁹

De verteller plaatst de aanblik van Kobe tegenover de aanblik van de tropen in Ceylon en Java. De verteller denkt terug aan de het ‘glorieijke gevoel van weelde’ in de tropen. De verteller is een wereldreiziger en kan landen met elkaar vergelijken, waarbij het ene land er soms minder goed van af komt dan het andere. Dit vergelijken van landen én typeren van landen past binnen het koloniaal discours waar de reiziger met behulp van eenvoudige kenmerken landen als het ware vastlegt.¹⁵⁰ De verwijzing naar de zwarte kerels past evenzeer bij koloniaal discours door naar de inwoners te verwijzen op basis van uiterlijke kenmerken en etniciteit.¹⁵¹

‘Ik wilde niet de eerste desillusie van een havenstad doormaken en stoomde direct naar Kyoto, de oude hoofdstad, die nog niet ‘westersch’ is geworden.’¹⁵²

De verteller plaatst westersch tussen aanhalingstekens. Het is duidelijk dat de verteller kennis heeft van wat westers is, maar door deze beschrijving tegenover de desillusie van de havenstad te plaatsen wekt

¹⁴⁶ Atria, Archief Westerdijk, inv.nr. 0210, 2a.

¹⁴⁷ Löhnis 1963, 17.

¹⁴⁸ Löhnis 1963, 15. Westerdijk is voorafgaand haar reis door Japan in Nederlands-Indië geweest.

¹⁴⁹ Löhnis 1963, 18.

¹⁵⁰ Mills 1991, 183.

¹⁵¹ Mills 1991, 90.

¹⁵² Löhnis 1963, 18.

de verteller de indruk dat zij blij is dat Kyoto nog niet westers is geworden. Door het tussen aanhalingstekens plaatsen van het woord westersch, vraagt ze zich af ook de stad ook echt westers zou kunnen zijn.

*‘Wat een poppenwereldje is het. De huisjes lijken vogelkooitjes. Het hotel, dat buiten tegen een heuvel ligt, is wat groter. Het is lichtig, naar Japanse aard gebouwd, maar het heeft Westersch comfort.’*¹⁵³

De verteller is in Kyoto waar ze een hotel treft met Westersch comfort.¹⁵⁴ Ze waardeert weliswaar de Japanse bouw van het hotel, maar ze stelt het westers comfort op prijs. Het is prettig om in andere, vreemde landen te vertoeven, maar er zijn grenzen aan wat de westerse reiziger acceptabel vindt. Het is duidelijk dat de reiziger er westerse normen op nahoudt.¹⁵⁵

*‘In Kyoto werd ik in een riksha in zachte loopas naar het hotel gereden.’*¹⁵⁶

De verteller is bij aankomst in een riksha gestapt en laat zich rondrijden. Het wordt heel feitelijk gesteld dat de reiziger niet gaat lopen en dat het rondgereden worden vanzelfsprekend is. Vanuit de riksha beschrijft de verteller het landschap. Even later stelt de verteller dat zij zich een Gulliver voelt en ‘(ze) zou een tooverdrank willen hebben, waardoor ik deze dwergwereld beter kon zien en begrijpen.’¹⁵⁷ De verteller ziet zichzelf in het landschap en weet dat de afstand tussen haar en de wereld om haar heen onoverbrugbaar is. De beschrijving van haarzelf als een reus, maakt de mensen om haar heen alleen maar kleiner. Alleen een tooverdrank kan de afstand verkleinen en dat is uiteraard onmogelijk. Zich bewust zijn van het eigen lichaam in een omgeving die zoveel anders is, past bij het genderdiscours.¹⁵⁸

De verteller probeert eerst op eigen kracht –zonder gids- de omgeving te verkennen, maar komt er al snel achter dat dat onmogelijk is. Bij een bezoek aan een tempel raakt de verteller haar schoenen kwijt en wanneer ze op haar voeten wijst, lijkt de priester zich daar niets van aan te trekken en ‘grijnsde en grijnsde zonder eind.’¹⁵⁹ De verteller maakt duidelijk dat zij ervan uitgaat dat men haar helpt en raakt geërgerd wanneer dat niet gebeurt. Ook dit past bij het koloniaal discours waarin de relatie met de

¹⁵³ Löhnis 1963, 18.

¹⁵⁴ Westersch wordt hier met een hoofdletter geschreven.

¹⁵⁵ Said 1978, 1.

¹⁵⁶ Löhnis 1963, 18.

¹⁵⁷ Löhnis 1963, 18.

¹⁵⁸ Mills 1991, 98.

¹⁵⁹ Löhnis 1963, 19.

Ander ongelijkwaardig is.¹⁶⁰ De Ander wordt niet gezien als iemand die werkzaam is in de tempel, maar als iemand die de verteller moet helpen wanneer dat nodig is.

*'Nee, zoo was Japan niet te zien. Den volgenden morgen had ik besloten dan in vredesnaam maar een van de hotelgidsen te nemen, die Duitsche en Engelsche lesjes opzeiden..'*¹⁶¹

De verteller heeft geen hoge dunk van de hotelgidsen. Alsof die niet het echte Japan representeren. Gelukkig biedt zich een riksha-koelie aan die de verteller bevalt.¹⁶² Hier schakelt de verteller over op de directe rede van het personage.

*'Yes, I walk with you, I show you temples and take of your shoes.'*¹⁶³

De verteller vraagt hoeveel het moet kosten en de koelie antwoordt: 'Just how you like me, Lady.'¹⁶⁴ De verteller stelt: 'het mannetje beviel mij.'¹⁶⁵ De relatie tussen de verteller en de koelie (bediende) wordt onmiddellijk duidelijk. Hij is voor haar zoals zij hem hebben wil en door die reactie valt hij bij de verteller in de smaak. Hij doet alles wat zij hem vraagt –tempels bezoeken en schoenen uitdoen- en hij doet dat tegen een prijs én op een manier die voor de verteller prettig is. Door de koelie te beschrijven als 'mannetje' maakt de verteller de relatie nog duidelijker. De verkleinvorm verwijst naar het beschrijven van de lokale bevolking als kinderen en dat past bij het koloniaal discours.¹⁶⁶ Ondanks dat zij een vrouw is en hij een man, is hij in haar ogen geen echte man, maar een mannetje, een seksloos persoon die in ieder geval geen gevaar oplevert. Vanuit het genderdiscours moet de vrouwelijke reiziger altijd beducht zijn op gevaar.¹⁶⁷ De westerse vrouwelijke reiziger is namelijk kwetsbaar.

'Ik steek als een olifant boven de menigte uit', zegt de verteller wanneer ze samen met de koelie een bioscoop bezoekt. 'Ik wensch een Japannertje te zijn en me niet zoo plomp en houterig te voelen.'¹⁶⁸ Doordat de verteller zich vergelijkt met een olifant laat ze zien dat ze zichzelf niet al te serieus neemt. Ze gebruikt hier zelfspot en omzeilt daarmee het discours van de mannelijke reiziger die zichzelf serieus

¹⁶⁰ Mills 1991, 190.

¹⁶¹ Löhnis 1963, 19.

¹⁶² Löhnis 1963, 19.

¹⁶³ Löhnis 1963, 19.

¹⁶⁴ Löhnis 1963, 19.

¹⁶⁵ Löhnis 1963, 19.

¹⁶⁶ Mills 1991, 89.

¹⁶⁷ Mills 1991, 180.

¹⁶⁸ Löhnis 1963, 22.

neemt.¹⁶⁹ Bovendien past de verwijzing naar het lichamelijk Anders-zijn bij het genderdiscours waarin de vrouwelijke reiziger zich bewust is van haar uiterlijk en de manier waarop anderen haar zien.¹⁷⁰

De verteller blijft niet vrolijk onder alle omstandigheden. Zij raakt vermoeid. Ze is 'draaiërig van de dompige warmte zonder zon.'¹⁷¹ Voor de verteller is de 'drukkende hitte bijna ondragelijk.' Het is typisch voor het genderdiscours om te klagen over de omstandigheden.¹⁷² Daarmee staat haar verslag haaks op dat van de mannelijke reiziger die de heldenrol vervult. De verteller klaagt ook over de groengele schuimige thee die haar overal aangeboden wordt. Ondanks dat de verteller graag met de lokale gewoonten in contact komt, is daar wel een grens.¹⁷³ De verteller bezoekt samen met haar gids een Japanse tuin.

*'Wij werden rondgeleid door een Japansch vrouwtje op Europeesche schoenen, een 'tuinbouwkundige' die de zorg voor de Orchideeënkassen had.'*¹⁷⁴

Hier beschrijft de verteller een opvallend kenmerk: de Japanse vrouw draagt Europese schoenen. Dit is typerend voor de reistekst van de vrouwelijke reiziger; het oog voor detail.¹⁷⁵ Al eerder had de verteller kritiek op het westerse karakter van Japan. In die context moet hier ook de verwijzing naar de Europese schoenen gezien worden. De verteller zet in dezelfde regel het woord tuinbouwkundige tussen aanhalingstekens. Hier lijkt sprake te zijn van ironie. De Japanse vrouw doet zich voor als deskundig en dat kan niet het geval zijn. Vooral in het gezelschap van de echte deskundige, de verteller zelf.¹⁷⁶

Amerika

In de originele brief uit Amerika laat de verteller zich van een andere kant zien. Deze verteller is zelfbewust en bevindt zich kennelijk niet in een haar vreemde omgeving. Ze beschrijft niet de oorspronkelijke bewoners of de omgeving. In Amerika bevindt de verteller zich tussen gelijkgestemden, collega's, wetenschappelijk gezelschap. Amerika werd gezien als het paradijs voor vrouwen, omdat Amerika veel verder was op het terrein van stemrecht voor vrouwen dan Europa. Tegen deze

¹⁶⁹ Mills 1991, 78.

¹⁷⁰ Mills 1991, 98.

¹⁷¹ Löhnis 1963, 20.

¹⁷² Mills 1991, 137.

¹⁷³ Mills 1991, 146.

¹⁷⁴ Löhnis 1963, 25.

¹⁷⁵ Bassnett 2002, 230.

¹⁷⁶ Mills 1991, 143.

achtergrond aanschouwt de verteller de Amerikaanse samenleving en vraagt zich af of de Amerikaanse samenleving wel zo vooruitstrevend is.¹⁷⁷

*'Het bleek zelfs een uitzondering te zijn dat ik met wetenschappelijk gezelschap mocht dineren.'*¹⁷⁸

De verteller is vrouw, maar ze is een Europese vrouw en geen Amerikaanse vrouw. Zij mag bij hoge uitzondering met het mannelijke gezelschap botanici dineren, terwijl Amerikaanse vrouwen geen lid mogen zijn van de botanische vereniging. Er wordt tijdens het diner geen alcohol geschonken en de verteller weet waarom er dus geen vrouwen bij gevraagd zijn:

*'t Is beter voor de reputatie van de meisjes en 't is daarom maar beter dat zij ook niet in de botanische geneugten delen.'*¹⁷⁹

De verteller is een vrouw, een jonge vrouw, maar ze distantieert zich hier van andere vrouwen door ze meisjes te noemen. Het is hier wellicht ironisch bedoeld richting de heren van de botanische vereniging, maar omdat de verteller wél aanwezig is –en zich dus niet druk hoeft te maken over haar reputatie– geeft het een ander beeld. De verteller lijkt hier *one of the boys*. De verteller hanteert hier een sterke autoritaire stem, ze is stellig en weet waar ze het over heeft.

'Of ik mij niet onbehaaglijke voelde tusschen zoveele mannen...'

De verteller wil door hiernaar te verwijzen de indruk wekken dat zij zich niet onbehaaglijk voelt en dat het voor haar geen enkel probleem is om tussen de mannen te verkeren. Zij is immers hun gelijke. De verteller lijkt ook de spot te drijven met die mannen die zichzelf en hun wetenschap zo belangrijk vinden. Door de draak te steken met de wetenschappelijke waardigheid, steekt ze de draak met mannen.¹⁸⁰

Even later wordt de verteller uitgenodigd door een Europeaan om met hem een biertje te gaan drinken. Bier drinken is iets voor Amerikaanse mannen. De verteller –een vrouw– gaat ook bier drinken. Door het als een feit te presenteren, maakt de verteller duidelijk dat zij –net zoals mannen– de gewoonte heeft bier te drinken en daarmee ook een punt wil maken. De verteller weet dat het in Amerika ongewoon is om als vrouw alleen over straat te gaan, maar doet het toch.

¹⁷⁷ Atria, Archief Westerdijk, inv.nr. 0210 2a.

¹⁷⁸ Atria, Archief Westerdijk, inv.nr. 0210 2a.

¹⁷⁹ Atria, Archief Westerdijk, inv.nr. 0210 2a.

¹⁸⁰ Bosch 1994, 423.

‘Wij gingen zelfs zonder de protectie van de witte mannen.’¹⁸¹

Wanneer de verteller in het café een biertje wil drinken, blijkt dat er ook bij gegeten moet worden. De verteller stelt dat ze niet van plan is extra te betalen en neemt *grapejuice*. Haar gezelschap bestelt een biertje voor haar en de verteller schrijft:

‘dat ik voor het gezicht van de verbaasden neger in een teug leegdronk.’¹⁸²

De verteller is een eigzinnige, onafhankelijke vrouw, die niet bang is om op te vallen. Dat ze als vrouw bier drinkt in het puriteinse Amerika is bijna schokkend en dat lijkt ze doelbewust op te zoeken. In een volgend fragment verwijst de verteller weer naar een situatie waar zij bier wilde drinken. Ook hier wil zij niet de extra dollar betalen. Wanneer ze wegloopt, krijgt ze een bord met een sandwich en daarbij het glas bier.¹⁸³

Behalve dat de verteller eigzinnig is, heeft ze ook een ironische blik op de Amerikaanse samenleving. Ze heeft gehoord dat alleenreizende vrouwen verdacht waren en dat ze door de hoteleigenaren op straat gezet werden. In een hotel in San Francisco krijgt de verteller wel een kamer. Ze is teleurgesteld wanneer dat gebeurt. ‘Het leek mij een kostelijke ondervinding om in het paradijs der vrouwen op straat gezet te worden.’¹⁸⁴ Wanneer ze na een diner met wetenschappelijk gezelschap via de achterdeur naar buiten moet, valt ze. Even later staat ze toch weer voor de voordeur. Ze schrijft:

‘Of men in Amerika het verschil tusschen voor- en achterdeurvrouwen niet kent.’¹⁸⁵

De verteller gebruikt humor om de situatie belachelijk te maken. De reis door Amerika is voor de verteller een tegenvaller. Ze stelt: ‘Genoeg van die onfrisse verhalen.’¹⁸⁶ Uiteindelijk concludeert ze dat het met de vrijheid van de Amerikaanse vrouwen slecht gesteld is en zij stelt:

‘En ik moet aan de verlichte Amerikaansche in Tokyo bekennen, dat ik de moraal van Amerika met graagte ruil tegen die van Japan en de vrijheid van de vrouw tegen die van het klompenland en het gepantserde Duitschland, al is hier dan geen stemrecht.’¹⁸⁷

¹⁸¹ Atria, Archief Westerdijk, inv.nr. 0210 2b.

¹⁸² Atria, Archief Westerdijk, inv.nr. 0210 2b.

¹⁸³ Atria, Archief Westerdijk, inv.nr. 0210 2b.

¹⁸⁴ Löhnis 1963, 25.

¹⁸⁵ Löhnis 1963, 26.

¹⁸⁶ Löhnis 1963, 26.

¹⁸⁷ Löhnis 1963, 27.

2.3 Focalisatie en de Ander

Japan

De verteller in de brieven uit Japan is degene door wier blik we de Japanse wereld zien. Het is de verteller die ervaringen heeft en de wereld om zich heen beschrijft. Ook al zijn de personages soms aan het woord, ze hebben geen eigen ervaringen. Ze reageren op de verteller enkel in positieve, waarderende, bewonderende bewoordingen. ‘You get very big happiness, lady, very funny’, zegt Kamé, de koelie, wanneer de verteller aan een rad van fortuin moet draaien.¹⁸⁸ De personages worden opgevoerd in hun rol als bediende, hulp en gids. De functie van personages in een reistekst is bedoeld om de hoofdpersoon in een positief daglicht te plaatsen.¹⁸⁹ De verteller kiest een koelie uit die haar op grond van zijn uiterlijk bevalt. Op zijn kiel staat Kamé. Volgens de verteller behoort hij ‘tot de keurig gekleede koelies die in onberispelijke wagentjes de vreemdelingen rondkarren.’¹⁹⁰ Kamé voldoet ook aan de westerse normen door keurig gekleed te gaan. Na een aantal bezoeken aan tempels en bezienswaardigheden waarbij Kamé haar de gewoonten van de Japanners uitlegt, treedt er een verandering op in de relatie tussen de verteller en Kamé. Na een -volgens de verteller- vermoeiend bezoek aan een tempel, brengt Kamé haar terug naar het hotel.¹⁹¹ De verteller beschrijft dat ze moe is. Dat past bij het genderdiscours waarin de vrouwelijke verteller mag klagen terwijl zij door het vreemde land reist en ongemakken ervaart.¹⁹²

‘This afternoon no temple, lady. I show you the garden of Ginkakuji.’ ‘Kamé hoe wist je dat ik gauw genoeg heb van tempels en kerken en dat de garden van Ginkakuji een tooverklank voor mij heeft?’¹⁹³

De verteller geeft aan dat Kamé niet langer een functionele rol heeft, maar haar leert kennen en weet - zonder dat de verteller het aangeeft – waar zij behoefte aan heeft. Na een wandeling langs de tempels rusten ze uit bij een theehuis. Ze vervolgen hun route door de parkjes en de verteller geeft een uitgebreide beschrijving van de bloeiende bloemen en planten.¹⁹⁴ Terug in de stad, brengt Kamé de verteller naar een werkplaats waar zijde wordt verkocht.

¹⁸⁸ Löhnis 1963, 20.

¹⁸⁹ Mills 1991, 143.

¹⁹⁰ Löhnis 1963, 19.

¹⁹¹ Löhnis 1963, 20.

¹⁹² Mills 1991, 137.

¹⁹³ Löhnis 1963, 20.

¹⁹⁴ Löhnis 1963, 20.

*'Zijn vrouw en dochter vallen dadelijk met het hoofd op de grond, als wij binnenkomen. Een meisje brengt thee en een lilliput bankje en Kamé zet zich achter mij, waaiende.'*¹⁹⁵

De vrouw en dochter buigen diep en haar bediende staat achter haar met een waaier. De verwijzing naar het lilliput bankje maakt weer duidelijk hoe groot de westerse verteller zichzelf ziet ten opzichte van de lokale inwoners.¹⁹⁶ De verteller bekijkt de zijden stoffen die haar getoond worden. Na afloop koopt de verteller een groot pak zijden stoffen.¹⁹⁷ De verteller laat hier duidelijk zien dat zij gevoelig is voor mooie stoffen en die verwijzing naar kleding en uiterlijkheden past bij het genderdiscours.¹⁹⁸ Kamé brengt de verteller terug naar het hotel en zegt dat hij haar om acht uur weer ophaalt.¹⁹⁹ Hierop schrijft de verteller:

*'Het is de prins uit het sprookje.'*²⁰⁰

De verandering in de relatie wordt hiermee nog duidelijker. De verteller ziet Kamé weliswaar als gids en dienaar, maar hij is tegelijkertijd meer. Hij kan haar gedachten lezen en fungeert nu als de prins uit het sprookje. Door zijn aanwezigheid is de Japanse setting verworpen tot een sprookje. De metafoor van het sprookje past ook bij het feit dat alles om haar heen lijkt op een poppenwereld, een wereld die niet echt is. Wanneer het tijd is om opgehaald te worden, zit de verteller 'vol verwachting aan mijn kleine souper tafeltje' te wachten.²⁰¹ Dat zij vol verwachting is, kan betekenen dat Kamé de verteller altijd verrast. Ze 'sluipst den tuin' in om Kamé te ontmoeten die daar 'in den zachten lichtschijn' staat.²⁰² Het lijkt alsof de verteller Kamé in het geheim moet ontmoeten. Hij staat immers verdeckt opgesteld. Later weet de verteller dat hij geen officiële hotelgids is, maar een eenvoudige koelie die de verteller niet mag rondleiden volgens de regels van het hotel. Ze is blij verbaasd wanneer ze daar achter komt. Hij stijgt in haar achting. Hij is immers slim genoeg om de officiële hotelgidsen om de tuin te leiden. Het maakt de relatie tussen de verteller en Kamé anders en ook dat spreekt de verteller aan. Zij kiest immers voor een andere gids dan de andere toeristen. Kamé vraagt de verteller of zij met een riksha naar het theater wil, maar ze reageert afwijzend.²⁰³

¹⁹⁵ Löhnis 1963, 21.

¹⁹⁶ Mills 1991, 98.

¹⁹⁷ Löhnis 1963, 21.

¹⁹⁸ Bassnett 2002, 230.

¹⁹⁹ Löhnis 1963, 21.

²⁰⁰ Löhnis 1963, 21.

²⁰¹ Löhnis 1963, 21.

²⁰² Löhnis 1963, 21.

²⁰³ Löhnis 1963, 21.

*'Neen, ik ga immers met den prins uit.'*²⁰⁴

Kamé is in de ogen van de verteller niet een prins, maar *de* prins. Die kwalificatie staat ver af van de dienaar, die de verteller koelte moet toewaaien of haar schoenen moet dragen. Waarom Kamé de prins is geworden, is niet duidelijk. Zijn uiterlijk wordt namelijk niet beschreven. Hij gaat netjes gekleed, maar dat verwijst niet naar een prinselijk uiterlijk. Het zou te maken kunnen hebben met zijn hoffelijke manier van doen. Ook dat lijkt niet aannemelijk, vooral omdat de verteller verwijst naar *de* prins en hoffelijkheid past eerder bij zijn rol als dienaar. Het lijkt te verwijzen naar het genderdiscours waarin de vrouwelijke verteller door het contact met de Ander een verandering ondergaat.²⁰⁵ In dit geval een verandering waarin de verteller door haar relatie met Kamé in staat is de Ander meer te zien dan een hulpje, bediende of kind. Zij is door haar omgang met hem in staat haar eigen stereotiepe oordeel van de Ander enigszins te laten kantelen.

Kamé zorgt voor haar en wanneer de verteller wil gaan lopen, waarschuwt hij haar: 'You be dead, lady.'²⁰⁶ Ze wil graag gelijk zijn aan Kamé door tijdens een bezoek aan Karasati naast Kamé op de grond te gaan zitten (op gelijke hoogte) en stelt: 'toen had ik niet meer het gevoel van een uitgestootene.'²⁰⁷ Terwijl de verteller zich bewust is van haar relatie met haar bediende waarin zij de machthebber is en hij de bediende en hij haar moet verzorgen, wil zij ook zijn gelijke zijn en niet uit de toon vallen bij de anderen (*going native*). Zij wil zich gedragen als een oorspronkelijke inwoner door op de grond te gaan zitten. De verteller gebruikt het woord uitgestoten. Dat woord zou kunnen verwijzen naar een actief handelen vanuit de Japanner. De verteller zou niet gewenst zijn. Nergens in de brief wordt die indruk gewekt. Het kan zijn dat de verteller zichzelf gaat zien als iemand die teveel is, die daar niet op haar plaats is.

Dat de relatie tussen de verteller en Kamé niet verder reikt, wordt gedemonstreerd door het plotselinge afscheid van Kamé op het station. 'Good luck to you, lady,' zegt Kamé.²⁰⁸ De verteller reageert niet op de groet en er wordt later in de brief niet meer naar Kamé verwezen. Dit staat enigszins in contrast met de eerdere verwijzingen naar Kamé, waarin hij nog *de* prins genoemd wordt.

²⁰⁴ Löhnis 1963, 21.

²⁰⁵ Short 2015, 5.

²⁰⁶ Löhnis 1963, 23

²⁰⁷ Löhnis 1963, 23.

²⁰⁸ Löhnis 1963, 24.

In de brieven uit Japan worden twee personages opgevoerd die de verteller overal vergezellen en door wie zij in contact komt met andere Japanners. Kamé en Chu. Kamé is een bediende die de verteller leert kennen in de buurt van het hotel in Kyoto, Chu wordt geïntroduceerd als een afstammeling van verarmde adel en treedt op als gids in Tokyo.²⁰⁹ De verteller geeft feitelijke achtergrondinformatie over de twee personages zoals dat past in reisteksten.²¹⁰ 'Ze worden gaarne bediende of rikshakoelie.'²¹¹ Via Kamé en Chu komt de verteller in contact met de Japanners en het dagelijkse leven van Japanners, waaronder een bezoek aan een Japanse bioscoop. Beide personages zijn zacht van karakter en zeer behulpzaam. Ze zijn ook te vertrouwen. Kamé krijgt zelfs de beurs van de verteller om kaartjes te kopen voor de bioscoop.²¹² De beide mannen lijken geen belangstelling te hebben voor geld. Kamé wil nauwelijks het geld aannemen dat de verteller wil geven wanneer ze naar Tokyo vertrekt.²¹³ Kamé en Chu moeten de verteller overal volgen en vinden dat geen enkel probleem volgens de verteller. Chu 'klotste urenlang vergenoegd op zijn kloefjes met mij rond.'²¹⁴ De andere personages, Japanse mannen en vrouwen, krijgen geen naam en ze worden gerepresenteerd door middel van uiterlijke kenmerken.²¹⁵ Ze zijn vooral klein, rumoerig en ongemanierd. Het zijn 'wezentjes in kimono's. Teer en zwak.'²¹⁶ Dat laatste past bij het koloniaal discours waarin de kenmerken van de lokale bevolking, de Ander, gerepresenteerd worden in binaire opposities, waarbij teer en zwak tegenover sterk en volhardend staan.

De verteller representeert de Ander in binaire opposities door de twee personages die haar begeleiden in eerste instantie te omschrijven als klein, sullig, enigszins naïef. De twee gidsen willen ook graag leren. Zij zijn alles wat de verteller niet is. Ze zijn klein van stuk, hebben geen of weinig kennis en ze zijn gedienschtig. De verteller is niet klein, de verteller is groot. Ze heeft veel kennis, is niet sullig, niet naïef en zal niet zelf hulp bieden, maar altijd hulp verwachten. De personages hebben een positieve instelling, blijven altijd vrolijk onder alle omstandigheden. Kamé is nooit moe om de verteller koelte toe te wuiven.

De andere personages in de brieven hebben geen naam en worden beschreven aan de hand van uiterlijke kenmerken. De vrouwen zijn vrouwtjes die samen met kindertjes op de grond zitten. De

²⁰⁹ Löhnis 1963, 24.

²¹⁰ Mills 1991, 139.

²¹¹ Löhnis 1963, 24.

²¹² Löhnis 1963, 21.

²¹³ Löhnis 1963, 24.

²¹⁴ Löhnis 1963, 24.

²¹⁵ Mills 1991, 90.

²¹⁶ Löhnis 1963, 18.

verteller stelt: 'Wat een poppenwereldje.'²¹⁷ Ze ziet overal wezentjes in kimono's. Ze zou zelf een 'Japannertje' willen zijn. Kamé is ook een 'goochem Japannertje'.²¹⁸ Het gebruik van verkleinwoorden voor de Ander is typerend voor het koloniaal discours.²¹⁹ De verteller beschrijft de priesters die ze tegenkomt als vet en ook de hotelgidsen zijn dik en vadsig.²²⁰ Ook hier worden de lokale bewoners enkel beschreven door negatieve uiterlijke kenmerken.²²¹ De verteller beschrijft een vrouw in een rishka.

*'...een Japansche vrouw van aristocratisch type met de zeer schuin staande spleetvormige oogen, die door zwarte verf nog uitgerekt lijken en een peuterig mondje. 't Is het type dat wij van de prenten kennen.'*²²²

De verteller schetst het beeld van een Japanse vrouw die opgemaakt is volgens de Japanse gewoonte. Zij noemt dat een type. Zij refereert aan de prenten van Japanse vrouwen die in het Westen bekend zijn. Het vergelijken met het uiterlijk van een inwoner van Japan met het uiterlijk dat de westerse reiziger kent door de prenten thuis, past bij het koloniaal discours. De beeltenis op de prent bepaalt immers hoe de reiziger naar de inwoner kijkt en vergelijkt hem of haar daarmee.

*'Het meisje fladdert zachtjes met een witzijden waaiertje; het is of een vogeltje zich naast mij beweegt.'*²²³

Bij een bezoek aan een zijdewever verwijst de verteller naar de dochter des huizes door haar te vergelijken met een vogeltje dat fladdert. Ook hier wordt het Anders-zijn benadrukt. Hoewel het fladderen kan duiden op elegantie, wordt de Ander hier door binaire opposities gerepresenteerd. De Ander wordt gezien als een wezen zonder gedachten, enkel met een functie die te vergelijken is met die van een dier.²²⁴ De verteller maakt een tocht naar Beiva. Hier schakelt de verteller naar feitelijke informatie over wat de Japanner vindt en objectieveert.²²⁵

*'De Japanner beschouwt de natuur volgens bepaalde regelen. Wat niet in zijn schoonheidsboekje staat, bewondert hij niet.'*²²⁶

²¹⁷ Löhnis 1963, 18.

²¹⁸ Löhnis 1963, 22.

²¹⁹ Mills 1991, 190.

²²⁰ Löhnis 1963, 22.

²²¹ Mills 1991, 90.

²²² Löhnis 1963, 19.

²²³ Löhnis 1963, 21.

²²⁴ Brillenburg Wurth 2006, 397.

²²⁵ Mills 1991, 139.

²²⁶ Löhnis 1963, 23.

Het weergeven van feitelijke informatie vanuit het gezichtspunt van de Europese reiziger past bij het koloniaal discours. Het is eenvoudig voor te stellen dat iedere zin aangevuld kan worden met 'en wij niet of en wij wel.' De verteller geeft later in de brief aan wat de kenmerken zijn van de samurai, de Japanse adel. Ook hier schakelt de verteller over naar feitelijke informatie vanuit het gezichtspunt van de Europese reiziger.²²⁷

*'... leenen er zich niet toe koopman te worden en het moet ons daarom niet verwonderen, dat de Japansche koopman als onbetrouwbaar te boek staat. Eerst langzamerhand zullen zich betere elementen aan den handel wijden.'*²²⁸

Hier wordt de Ander, de samurai, als onbetrouwbaar getypeerd. Het is een voorbeeld van de omschrijving van de Ander, waarbij deze via binaire opposities wordt gerepresenteerd.²²⁹ De westerling is betrouwbaar, de Japanse koopman is onbetrouwbaar. De laatste constatering over de ontwikkeling van de koopman, vermoedt een koloniale blik. Pas wanneer betere Japanners zich aan de handel gaan wijden (zoals in het Westen), kan de handel floreren.

Amerika

In de brief uit Amerika worden geen personages met naam opgevoerd. De verteller is in het gezelschap van mannen en soms oudere vrouwen, maar zij hebben geen naam. De verteller beschrijft wat zij ziet en wat haar overkomt. Er is in de brief een enkele verwijzing naar etniciteit.

*'dat ik voor het gezicht van de verbaasden neger in een teug leegdronk.'*²³⁰

2.4 De koloniale ruimte

Japan

De verteller reist door Japan en beschrijft het landschap. Vaak in detail, met verwijzingen naar bloemen en planten, maar ook met verwijzingen naar het klimaat. Het klimaat wordt in negatieve bewoordingen beschreven. De hitte is drukkend, de zon is dompig, dikke broeierige wolken. Soms geeft de verteller feitelijke informatie, maar dan schakelt ze in dezelfde zin over naar subjectieve informatie. Het is alsof

²²⁷ Said 1978, 1.

²²⁸ Löhnis 1963, 24.

²²⁹ Brillenburg Wurth 2006, 397.

²³⁰ Atria, Archief Westerdijk, inv.nr. 0210 2b.

de verteller niet bezig is met het weergeven van het land zelf, maar puur met wat het land met haar doet.²³¹

De omgeving wordt met een kritische, westerse, enigszins verveelde blik aanschouwd. 'De stereotype hemelpoort' 'bloemmotieven die op den duur eentonig worden' '..ik vond het maar saai in het grijze licht.'²³² De verteller geeft invulling aan de koloniale ruimte door het steeds vanuit het perspectief van de westerse reiziger te beschrijven. Tuinen zijn 'een heerlijke rommel' (in vergelijking met de westerse tuin).²³³ Dit is typerend voor het koloniaal discours.²³⁴

Amerika

In de reisbrieven uit Amerika speelt de koloniale ruimte geen rol. Het is alsof de verteller geen oog heeft voor de omgeving. Alles staat in het teken van de ontmoetingen met gelijkgestemd gezelschap en haar rol en perspectief als vrouw binnen dit gezelschap.

²³¹ Kelley 2005, 358.

²³² Löhnis 1963, 23.

²³³ Löhnis 1963, 23.

²³⁴ Mills 1991, 190.

3. De reisbrieven van Aletta Jacobs

In dit hoofdstuk beschrijf ik eerst de vorm van de reisbrieven van Aletta Jacobs uit Japan en Amerika. In de daarop volgende paragrafen zal ik aan de hand van literaire begrippen de tekst proberen te duiden, waarbij ik steeds inga op het koloniaal en genderdiscours zoals deze in het eerste hoofdstuk aan bod zijn gekomen. Ik zal per paragraaf de reisbrieven uit Japan en Amerika behandelen.

3.1 De reisbrieven

Jacobs laat haar *Reisbrieven* uit 1913 voorafgaan van een foto van haarzelf. In het voorwoord van de *Reisbrieven* bevestigt Jacobs dat de brieven door haar zijn geschreven. Ze stelt in het voorwoord dat ‘het zuivere afdrukken zijn geworden van de indrukken die zij ontving.’²³⁵ Jacobs geeft aan dat ze haar eigen ervaringen en met name haar ervaringen met de vrouwen weergeeft. ‘De reisgidsen en meeste beschrijvingen over de landen die wij bezochten, die mijne reisgezellen en mij in handen kwamen, spreken over de vrouwen van het land niet of slechts zeer oppervlakkig. Wij moesten daardoor zelf datgene onderzoeken, wat ons het meeste belang inboezemde. Hieruit zou al van zelf volgen dat dit bij het wedergeven van mijne indrukken dikwijls op den voorgrond moest treden, maar ook omdat wij de positie dier vrouwen in sommige gevallen eene verrassend gunstige vonden en in alle Aziatische landen “het ontwaken der vrouw”, haar strijd voor verheffing, zoo duidelijk voor oogen zagen, kon ik mijne vreugde daarover in mijne brieven niet onderdrukken.’²³⁶

Ieder land in het boek krijgt een eigen hoofdstuktitel. De brieven uit Japan zijn de laatste brieven in het boek. De brief begint met de constatering dat de brief eigenlijk ‘In Korea’ moet heten, omdat ze kennelijk in Korea aankomt, maar Korea valt onder de Japanse bezetting.²³⁷ De Japanse brief eindigt met: ‘...om drie uur kon ik aan boord gaan.’²³⁸ De brieven beslaan in het boek zo’n 35 pagina’s, waarbij ook twee foto’s als illustratie opgenomen zijn. Een foto van een meer en twee vissende mannen en een foto van een drukke straat in Yokohama. Naast de twee foto’s is er ook een tekening van drie geisha’s opgenomen. In de brieven uit Japan worden een aantal steden en bezienswaardigheden beschreven en in veel gevallen aangeprezen. De verteller is in gezelschap van een vriendin en samen bezoeken zij de Japanse steden. Een enkele keer is de verteller alleen op pad. De verteller geeft veel

²³⁵ Jacobs 1913, Voorwoord.

²³⁶ Jacobs 1913, Voorwoord.

²³⁷ Jacobs 1913, 674.

²³⁸ Jacobs 1913, 706.

achtergrondinformatie over gewoonten en gebruiken, zonder te verwijzen naar een bron. De aandacht gaat vooral uit naar de beschrijving van de gewoonten en gebruiken van de lokale bevolking.

De originele brief uit Amerika is gedateerd op 25 augustus 1915 en eindigt op 5 oktober 1915. De brief is genummerd van 1 tot en met 12. De brief is in het Engels en in een regelmatig handschrift geschreven met veel doorhalingen. In de brief uit Amerika is het onderwerp het bezoek aan president Wilson en het vrouwenkiesrecht. De gepubliceerde brieven uit Amerika uit 1906 hebben de hoofdstuktitels: 'De vrouwen van Amerika', 'Verbeterhuizen in Amerika', 'Algemeene Indrukken', 'Californië' en 'Roodhuiden.' In de brief uit Amerika over de 'Roodhuiden' beschrijft zij vooral de indianen zelf en hun behuizing.

3.2 De verteller

Japan

In de reisbrieven over Japan schrijft de verteller: 'Wij verlieten Mukden met de nachttrein...' ²³⁹ Omdat we weten dat Jacobs met een reisgezel de reis maakte, mogen we veronderstellen dat ze hier haar reisgezel, mevrouw Catt, bedoelt. Mevrouw Catt wordt pas een aantal pagina's later met naam en toenaam genoemd. De verteller introduceert haar met *Mrs. Catt*. De brieven zijn overal in de wij-vorm geschreven, vooral wanneer het reisschema en de bezoeken aan toeristische attracties ter sprake komen. Wanneer de verteller eigen ervaringen beschrijft, schakelt de verteller over naar de ik-vorm.

'Zij zijn gekleed, maar zoo vreemd, zoo leelijk, zoo slordig, alhoewel zindelijk, dat ik gerust kan zeggen nooit menschen gezien te hebben, die zich smakeloozer kleeadden dan dezen.' ²⁴⁰

De verteller beschrijft de bewoners als zo vreemd, zo lelijk en zo slordig. Die kwalificaties zijn binaire opposities tegenover het uiterlijk van de westerse reiziger. ²⁴¹ Deze is niet vreemd, niet lelijk en niet slordig. Wanneer de verteller overschakelt naar informatie over het land, de gewoonten en uiterlijkheden van de bewoners, wordt de stijl objectief.

'Sommige menschen komen bijna hun geheele leven niet uit den rouw, want elke rouw duurt drie jaren en in een groote familie sterft er allicht één in de drie jaren.' ²⁴²

²³⁹ Jacobs 1913, 674.

²⁴⁰ Jacobs 1913, 674.

²⁴¹ Brillenburg Wurth 2006, 397.

²⁴² Jacobs 1913, 674.

De verteller geeft informatie over de gewoonten van de bewoners, maar de vraag is waar de verteller deze informatie vandaan heeft gehaald. Er is geen voetnoot, geen verwijzing naar een bron. Dat past niet bij de conventie van de reistekst, waarin informatie over het land vaak met voetnoten gepaard gaat. Vrouwelijke reizigers maakten in de regel minder gebruik van voetnoten omdat zij de reis niet als doel zagen, maar als ervaring.²⁴³ Het kan zijn dat deze informatie afkomstig is van iemand die ze tijdens de reis gesproken heeft of van een gids, maar daar wordt geen duidelijkheid over verschaft.

‘Het paleis en het kasteel, waar vroeger de keizer en de Shogun woonden, zijn nu voor het publiek te bezichtigen en zijn ter wille van de zeldzame schilderijen een bezoek waard.’²⁴⁴

De passages met puur toeristische informatie worden afgewisseld met de meer persoonlijke ervaringen, waarin de verteller haar ervaringen in de ik-vorm beschrijft. Ze worden van elkaar gescheiden door een witregel. De lezer schakelt na de witregel over van reisgidsinformatie naar persoonlijke ervaring.²⁴⁵ De reisgidsinformatie is zo algemeen dat het mogelijk is dat deze onderdelen uit een reisgids zijn overgeschreven, vooral omdat de verteller allerlei bezienswaardigheden ook aanprijst of afraadt. Deze wisseling per alinea in onderwerp en stijl heeft een vervreemdend effect. Alsof we te maken hebben met verschillende vertellers. Die meerstemmigheid past bij het genderdiscours.²⁴⁶

‘De vrouwen dragen ook die lange, witte, wijde broekspijpen, daar overheen een rok, die eigenlijk een grote boezelaar is, zoals onze ouderwetsche dienstmeiden droegen...’²⁴⁷

De verteller schakelt binnen de zin soms over van algemene informatie naar subjectieve informatie. De verteller beschrijft wat ze ziet, maar verbindt daar ook haar eigen ervaring aan, ervaring met dienstmeiden in Europa uit een ver verleden. Dienstmeiden in Europa kleden zich niet meer zoals de Japanse vrouwen. De verwijzing naar kleding past bij het genderdiscours. Kleding is immers een terrein waarop de vrouw deskundig is.²⁴⁸

De verteller concludeert in de wij-vorm. ‘Mannen en vrouwen in Korea zijn leelijk; alleen onder de hogere standen hebben wij een beetje knapper mensen gezien.’²⁴⁹ De vraag is of de verteller dit samen met de reisgezel concludeert of dat hier een wij-vorm gebruikt wordt voor de mening die

²⁴³ Bassnett 2002, 230.

²⁴⁴ Jacobs 1913, 700.

²⁴⁵ Mills 1991, 139.

²⁴⁶ Kröller 1990, 98.

²⁴⁷ Jacobs 1913, 674.

²⁴⁸ Bassnett 2002, 230.

²⁴⁹ Jacobs 1913, 674.

eigenlijk verwijst naar de verteller, maar die de verteller liever niet in de ik-vorm stelt. We weten niet wie de verteller is en waarom zij reist. Dit past bij het koloniaal discours waarin de reiziger vanzelfsprekend aanwezig is.²⁵⁰ Ze heeft contacten met de mensen om haar heen (de gidsen, Japanners en Koreanen), maar nergens worden deze personages met naam of toenaam genoemd of sprekend opgevoerd. De verteller heeft meningen over het land, de bewoners en de gewoonten, maar in bijna alle gevallen worden die meningen in de wij-vorm gepresenteerd. Die vanzelfsprekendheid van de aanwezigheid van de verteller en de stelligheid van de meningen passen heel goed bij het koloniaal discours.²⁵¹

*'Zelfs in oorlogen waarbij zij (Japanners) het onderspit hebben moeten delven, weten zij de geschiedenis zo te verdraaien dat het eigenlijk voor hun eene overwinning is geweest.'*²⁵²

De verteller heeft ook een mening over de politiekhistorische situatie in Japan. Dit is een onderwerp dat niet door vrouwelijke vertellers aangesneden kon worden, omdat zij hierover niet met autoriteit konden spreken. In die zin past de beschrijving niet bij het genderdiscours.²⁵³

Dat de verteller een vrouw is, wordt al snel duidelijk. De verteller gaat uitgebreid in op de kleding van de Koreanen. Ze beschrijft zichzelf en mrs. Catt als 'twee vrouwelijke vrouwen' die een verblijf in een winkel met porselein en borduurwerk tijdens hun verblijf te kort vinden.²⁵⁴ Hier geeft de verteller aan dat zij vrouwelijke kenmerken heeft. Ze houdt van mooi borduurwerk. De lezer moet vooral niet denken dat zij niet van vrouwelijke zaken houdt. Deze informatie komt nadat ze al geruime tijd feitelijke informatie heeft gegeven. De verteller bevindt zich ook in de positie dat zij niet alleen en niet te voet op pad kan. Overal waar zij komt, wordt zij gedragen en is zij of in het gezelschap van mrs. Catt of van een gids. Dat zij als vrouw niet alleen kan reizen, past bij het genderdiscours.²⁵⁵ Het overgrote deel van de beschrijvingen gaat over de kleding, gewoonten en culturele tradities (muziek en toneel) van de lokale bevolking. Ook dat past bij het genderdiscours, aangezien verwijzingen naar het gewone leven weinig autoriteit vereisen.²⁵⁶ Ze toont zich klassenbewust door te verwijzen naar haar verblijf in eerste klas treinwagons, gerenommeerde theehuizen en haar contacten met hooggeplaatste Japanners. De enkele

²⁵⁰ De Mul 2011, 99.

²⁵¹ Mills 1991, 149.

²⁵² Jacobs 1913, 701.

²⁵³ Mills 1991, 81.

²⁵⁴ Jacobs 1913, 685.

²⁵⁵ Mills 1991, 190.

²⁵⁶ Bassnett 2002, 230.

Japanners die met naam en toenaam worden genoemd, zijn vrouwen van hooggeplaatste Japanners die de verteller ontmoet in het kader van de strijd voor het vrouwenkiesrecht.²⁵⁷

Nergens in de brieven over Japan toont de verteller zich vermoeid. Zij is zes weken in Japan en in die tijd reist ze door het land en bezoekt vele bezienswaardigheden. Het is opvallend dat de verteller niet klaagt over het klimaat of andere ongemakken. Slechts één keer stelt de verteller dat ze genoeg heeft van de tempels wanneer ze in Kyoto is.

*‘...maar dat ik van tempels nu genoeg heb.’*²⁵⁸

Op het einde van de tocht door Japan verklaart de verteller dat het een land is met ‘een heerlijk klimaat, bijna overal goede hotels met matige prijzen, waarin de bezoeker niet geëxploiteerd wordt.’²⁵⁹

Amerika

De brief uit 1915 uit Amerika begint met de aankomst in New York. Waarom de verteller daar is, wordt niet aangegeven. Aan wie de brief gericht is, is niet duidelijk. De brief is in het Engels geschreven en daarmee zou deze niet gericht zijn aan een persoon in Nederland. Er is ook geen sprake van privéinformatie. Het lijkt erop dat de brief bedoeld is als bron voor een uitgebreid verslag; waarom en aan wie is niet duidelijk.

*‘I was at once surrounded by a dozen reporters.’*²⁶⁰

De verteller is omgeven door journalisten. Daarmee weten wij dat zij een belangrijk persoon is. Ze ontlucht de journalisten. *‘I escaped those interviews.’*²⁶¹ De verteller wordt ontvangen door de privésecretaris van mrs. Catt. Hiermee wordt ook duidelijk dat mrs. Catt een belangrijk persoon is, zij heeft immers een privésecretaris. De verteller bezoekt de Nederlandse ambassade om een bezoek te regelen aan president Wilson.

*‘...showing that the Dutch government really trust me for this work and urged me to go.’*²⁶²

²⁵⁷ Jacobs 1913, 696.

²⁵⁸ Jacobs 1913, 700.

²⁵⁹ Jacobs 1913, 704.

²⁶⁰ Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam Archief Aletta Jacobs 1871-1974, *Reisbrieven*, inv.nr. 0448 p.1.

²⁶¹ Atria, Archief Jacobs, inv.nr. 0448 p.1.

²⁶² Atria, Archief Jacobs, inv.nr. 0448 p.2.

We weten niet waarom de verteller in Amerika is, maar dat ze daar is vanwege een belangrijke zaak is duidelijk. Ze wordt immers door de Nederlandse regering vertrouwd. Een groot deel van de brief bestaat uit pogingen om de president te spreken. Wanneer dat gebeurd is, vervolgt de verteller de brief met verwijzingen naar haar bezoek aan andere vrouwen, lezingen en diners. De verteller geeft in chronologische volgorde haar ervaringen weer die het meeste doen denken aan de notities in een dagboek. Daarmee past de brief binnen de conventies van de reistekst.²⁶³ Met wie ze is en wat ze doet, wordt nauwkeurig beschreven. Ieder telefoongesprek, iedere brief en telegram worden genoemd. De verteller is steeds in het gezelschap van anderen, krijgt uitnodigingen, houdt diners en lunches en bezoekt hotels en restaurants. Nauwelijks krijgen we een indruk van de gevoelens van de verteller.

*'No one at the train to meet me, not a person there to carry my bag...'*²⁶⁴

Ze is enkel ontstemd wanneer er niemand is om haar op te halen en haar tas te dragen. Klagen over de ongemakken past bij het genderdiscours.²⁶⁵ De brief eindigt na 12 pagina's in telegramstijl:

*'Passage smooth, arrived in Falmouth.'*²⁶⁶

De brief over de 'Roodhuiden' uit *Brieven uit en over Amerika* begint met de verwijzing door de verteller naar boeken van enkele auteurs die eerder over de indianen hebben geschreven.

*'...niet alleen voor den student in ethnologie, maar tevens voor elkeen die belang stelt in de ontwikkeling der menschheid...'*²⁶⁷

De verteller stelt dat het een dwaling is om te denken dat de oorspronkelijke bewoners slechts voortleven in boeken.²⁶⁸ Ze geeft aan dat er nog genoeg indianenstammen zijn om te bestuderen om daarmee de ontwikkeling van de mensheid te leren kennen. Ze suggereert daarmee dat de indianen wellicht onderaan die ontwikkeling staan en dat de westerse mens, zichzelf, volledig ontwikkeld zijn. Bij het bestuderen van de ontwikkeling van de indianenstammen kan zij alleen maar concluderen dat het er niet best voor staat.

*'...zij zijn toch in algemeene ontwikkeling slechts weinig vooruitgegaan.'*²⁶⁹

²⁶³ Batten 1978, 145.

²⁶⁴ Atria, Archief Jacobs, inv.nr. 0448, p.6.

²⁶⁵ Mills 1991, 137.

²⁶⁶ Atria, Archief Jacobs, inv.nr. 0448, p.12.

²⁶⁷ Gerritsen en Jacobs 1906, 170.

²⁶⁸ Gerritsen en Jacobs 1906, 170.

²⁶⁹ Gerritsen en Jacobs 1906, 171.

De verteller geeft feitelijke informatie over het leven van de indianenstammen. Die informatie is makkelijk te verkrijgen, stelt de verteller, want in de meeste dorpen is er wel een of andere *white man*, die als gids en tolk wil dienen.²⁷⁰ Dat de informatie daarmee niet van de indianen zelf verkregen wordt, is daarmee duidelijk.

*‘Voor den Europeesch beschaafden mensch lijkt het vreemd vrouwen huizen te zien bouwen...’*²⁷¹

De verteller is afkomstig uit het beschaafde Europa, waar vrouwen geen huizen bouwen. De verteller bekijkt de indianenstammen vanuit het perspectief van de westerse reiziger.²⁷² De verteller geeft commentaar op de politieke situatie van de indianen. Dat is uitzonderlijk, aangezien de vrouwelijke verteller zich niet met dergelijke onderwerpen kan bezighouden.²⁷³

3.3 Focalisatie en de Ander

Japan

We leren Japan en de bewoners kennen via de blik van de verteller. De Ander, de Koreaanse en Japanse bevolking, wordt nergens met naam en toenaam genoemd. De Ander wordt enkel beschreven aan de hand van uiterlijke kenmerken en in binaire opposities. De reiziger staat boven de personages.²⁷⁴

*‘...het mooie vruchtbare land te bewonderen en de smakeloos gekleede mensen te zien.’*²⁷⁵

De mensen zijn smakeloos gekleed volgens de normen van de westerse reiziger, die daarbij suggereert zelf wél smaakvol gekleed te gaan. De aandacht voor kleding past bij het genderdiscours.²⁷⁶ Dat de mensen smakeloos gekleed gaan, wordt geplaatst binnen de binaire opposities waarin de Ander negatief staat tegenover de positieve kenmerken van de reiziger.²⁷⁷ Tijdens een autotocht van Yokohama naar Kamakura kijkt de verteller rond en ziet Japanse moeders met hun kinderen. Ze maakt de vergelijking met een poppenspel.

²⁷⁰ Gerritsen en Jacobs 1906, 174.

²⁷¹ Gerritsen en Jacobs 1906, 176.

²⁷² Said 1978, 1.

²⁷³ Mills 1991, 81.

²⁷⁴ De Mul 2011, 113.

²⁷⁵ Jacobs 1913, 681.

²⁷⁶ Bassnett 2002, 230.

²⁷⁷ Brillenburg Wurth 2006, 397.

*'...Japansche moedertjes met hare poppige kindertjes....die kleine kinderen zien er uit als bont gekleurde vlinders, ieder op zich zelf vormt een schilderijtje.'*²⁷⁸

De verkleinwoorden verwijzen naar de geringe lengte van de Japanse bevolking waarvan de lengte in contrast staat met de Europese reiziger, maar bovenal is het gebruik van verkleinwoorden typerend voor het koloniaal discours waarbij de relatie tussen reiziger en inwoner lijkt op de relatie tussen ouder en kind.²⁷⁹ De verteller heeft veel aandacht voor het uiterlijk en de kleding van de bewoners. Dat past bij het genderdiscours.²⁸⁰

*'Die (kleding) is voor de vrouwen schilderachtig mooi, maar onpractischer kan ik mij haast niets voorstellen.'*²⁸¹

Later in het fragment neemt de verteller afstand van de vrouwen die zij beschrijft door ze belachelijk te maken op hun klompjes: 'Allergrappigst trippelen ze op die hoge houtjes voort.'²⁸² Bovendien staat steeds de vergelijking met het Westen voorop. Dit is onderdeel van het koloniaal discours.²⁸³ In de verwijzing naar de Koreanen stelt zij:

*'... dat hart en geest nog even verstokt barbaarsch zijn als bij alle andere Aziatische volken.'*²⁸⁴

Wanneer de verteller en mrs. Catt een voorstelling bezoeken, vergelijken ze de dans van de geisha's met de Javaanse danseressen en vinden dat die twee dansen erg op elkaar lijken, waarbij duidelijk wordt dat ze het daarom minder interessant vinden. De dans lijkt ook op wat de verteller kent van Dalcroze, een danser uit Zwitserland.²⁸⁵ Het vergelijken van landen met elkaar en met het Westen past bij het koloniaal discours.²⁸⁶ De verteller beschrijft de verschillende godsdiensten die in de tempel in Nikko geëerd worden, waarbij ze de aanbidding van die godsdiensten door middel van een verkleinwoord typeert: 'of een ander afgodje aanbidden'.²⁸⁷ Hier stelt ze de godsdienstbeleving van de Japanners negatief tegenover de eigen godsdienstbeleving. Op het moment dat de verteller en mrs. Catt in Tokyo aankomen, is daar ook de teleurstelling over het feit dat de stad niet meer echt Japans is.

²⁷⁸ Jacobs 1913, 687.

²⁷⁹ Mills 1991, 190.

²⁸⁰ Bassnett 2002, 230.

²⁸¹ Jacobs 1913, 688.

²⁸² Jacobs 1913, 689.

²⁸³ Mills 1991, 183.

²⁸⁴ Jacobs 1913, 675.

²⁸⁵ Jacobs 1913, 693.

²⁸⁶ Mills 1991, 86.

²⁸⁷ Jacobs 1913, 694.

*'Het geheele aantal Europeanen dat in Tokio woont, is nog geen 150. Men verwacht hier dus een Japansche stad bij uitnemendheid te vinden, maar daarin wordt men teleurgesteld.'*²⁸⁸

Volgens de verteller ziet alles er Japans uit, maar ook weer niet echt Japans. Bij het bezoek aan Kyoto vergelijkt de verteller de stad met andere Japanse steden. '...men kan het Japansche leven nog in ongerepten vorm bewonderen...maar Japanners zijn haastig bezig te veramerikaniseeren en te vereuropiseeren.'²⁸⁹ Deze beschrijving past bij het koloniaal discours, waarbij het land enkel positief beoordeeld wordt vanuit nostalgische blik, waarbij het land in kwestie moet blijven zoals het ooit was.²⁹⁰

*'Kyoto is van alle Japanse steden in menig opzicht het interessantste, want zij is geheel en al Japansch, vreemde invloeden hebben er nog niet veel verandering gebracht.'*²⁹¹

De vergelijking met vroeger, maar ook de vergelijking tussen landen en gewoonten speelt een grote rol. De bloemen in Kyoto zijn minder mooi dan in Amsterdam en wederom is de verteller 'zeer teleurgesteld.'²⁹² Bij een bezoek aan een clubgebouw van voornamelijk Japanners wordt –in de ogen van de verteller– primitief muziekonderwijs aan de geisha's gegeven.

*'Op onmogelijke muziekinstrumenten werden leelijke geluiden voortgebracht en nog leelijker gezongen.'*²⁹³

Pas wanneer de verteller een pianorecital bijwoont waarbij de Japanse musici liederen van Weber en Franz ten gehore brengen, kan zij stellen dat de Japanner in muzikaal opzicht 'zeer zeker de eersten onder de Aziatische volken gerekend moet worden.'²⁹⁴

Amerika

De originele brief uit Amerika van 1915 bevat enkel verwijzingen naar personen die de verteller ontmoet. Ze hebben een naam, maar er wordt verder niet duidelijk gemaakt wie de persoon in kwestie is. Wel wordt duidelijk dat het altijd vrouwen uit de gegoede burgerij zijn.

In de brief 'Roodhuiden' uit *Brieven uit en over Amerika* schrijft de verteller vanuit het westers perspectief. Ze heeft een stellig beeld van de Ander. De indianen zijn 'in algemeene ontwikkeling slechts

²⁸⁸ Jacobs 1913, 690.

²⁸⁹ Jacobs 1913, 690.

²⁹⁰ De Mul 1991, 117.

²⁹¹ Jacobs 1913, 700.

²⁹² Jacobs 1913, 701.

²⁹³ Jacobs 1913, 691.

²⁹⁴ Jacobs 1913, 697.

weinig vooruitgegaan.²⁹⁵ De verteller beschrijft de indianen aan de hand van hun kleding en uiterlijkheden, waarbij zij in detail treedt over de haartooi en tatoeages.²⁹⁶ Dit past bij het genderdiscours waarbij de vrouwelijke reiziger vooral oog heeft voor kleding en uiterlijkheden.²⁹⁷

Bij de beschrijving van de huizen van de indianen, is de verteller niet positief. Het is duidelijk dat de inrichting niet lijkt op wat de verteller als normaal beschouwt. 'Bij sommigen zag het er inderdaad zindelijk uit.'²⁹⁸ Zij vergelijkt het interieur van de indianen met de behuizing van dieren en dat past bij het koloniaal discours waarin de Ander beschreven wordt door middel van negatieve kenmerken.²⁹⁹

*'...zoo'n vertrek geleele meer op een verblijfplaats voor dieren dan op een woning voor mensen.'*³⁰⁰

De indianen beschilderen en tatoeëren hun gezicht en voor de verteller is dat geen prettig gezicht: 'verschrikkelijk.'³⁰¹ En als ze een kind beschrijft waarvan het gezicht steenrood geverfd is, meent ze: 'dat het niet al erg genoeg was dat het schaapje de rood-koperkleur van zijne ouders vertoonde.'³⁰²

3.4 De koloniale ruimte

Japan

Hoe weinig de verteller te spreken is over het uiterlijk van de Japanse bevolking, des te enthousiaster is zij over het landschap. 'Wat wij zagen overtrof onze stoutste verwachtingen,' stelt de verteller wanneer zij in Nikko aankomt.³⁰³

*'De natuur is daar onbeschrijfelijk grootsch.'*³⁰⁴

De beschrijvingen van het landschap zijn zeer beperkt in vergelijking met de beschrijvingen van gewoonten, culturele tradities en toeristische bezienswaardigheden. Het lijkt of de verteller daar minder oog voor heeft. Wanneer de verteller in Nikko aankomt, beschrijft ze de prachtige bomen, maar al snel gaat de verteller over naar de beschrijvingen van de tempels.³⁰⁵

²⁹⁵ Gerritsen en Jacobs 1906, 171.

²⁹⁶ Gerritsen en Jacobs 1906, 171.

²⁹⁷ Bassnett 2002, 230.

²⁹⁸ Gerritsen en Jacobs 1906, 175.

²⁹⁹ Mills 1991, 190.

³⁰⁰ Gerritsen en Jacobs 1906, 175.

³⁰¹ Gerritsen en Jacobs 1906, 171.

³⁰² Gerritsen en Jacobs 1906, 176.

³⁰³ Jacobs 1913, 693.

³⁰⁴ Jacobs 1913, 693.

³⁰⁵ Jacobs 1913, 693.

Amerika

In de originele brief uit Amerika komt geen enkele verwijzing naar de koloniale ruimte voor. In de brief 'Roodhuiden' beschrijft de verteller uitgebreid de gewoonten en gebruiken van de indianen, waarbij ze ook de huizen beschrijft, die 'schilderachtig' zijn.³⁰⁶ De verteller geeft aan dat het makkelijk is om door het land van de indianen te reizen en door dat te doen, krijgt de reiziger een goede indruk van het leven van de indianen. De verteller lijkt hiermee het land en de inwoners buiten zichzelf te plaatsen en het lijkt het reizen door het land ook aan te prijzen.

*'De belangstellende toerist heeft evenwel niet zo veel moeilijkheden te overwinnen om een algemeene indruk te krijgen van het leven en werken van deze mensen.'*³⁰⁷

³⁰⁶ Gerritsen en Jacobs 1906, 174.

³⁰⁷ Gerritsen en Jacobs 1906, 173.

4. Conclusie

Twee academische vrouwen die in dezelfde periode Japan en Amerika hebben bezocht, worden in dit onderzoek samengebracht. Zij hebben beiden een goede opleiding gehad en zijn afkomstig uit de middenklasse van het Nederland uit de 19^e-eeuw. Hoe hebben zij de reizen ervaren en hoe hebben zij daar verslag van gedaan? Het uitgangspunt bij de analyse van de reisteksten is dat de verteller in de reistekst niet dezelfde is als de schrijver. De reistekst is, behalve een etnografisch verslag, ook een literaire constructie. Is het mogelijk om in het licht van het breder discours over kolonialisme en gender uitspraken te doen over de vertellers in de reisteksten van Westerdijk en Jacobs en zo ja, welke zijn dan mogelijk? Kunnen de inzichten die de tekstanalyse van Westerdijk hebben opgeleverd ons een andere kijk geven op de persoon Westerdijk? De beperking van de onderzoeksbronnen heeft uiteraard invloed op de geldigheid van de uitspraken die hierna volgen. We kunnen stellen dat een grote hoeveelheid reisteksten van Westerdijk een grotere geldigheid zouden hebben opgeleverd. Tegelijkertijd zijn de bronnen in mijn ogen rijk genoeg om conclusies te kunnen trekken. Het zou jammer zijn vanwege de beperkte bronnen deze onderzoeksmogelijkheid voorbij te laten gaan. De onderzoeksbronnen bepaalden de keuze voor de reisbestemmingen Japan en Amerika. Japan leverde in dat opzicht meer informatie op wat betreft het onderwerp van deze studie. Amerika werd niet bezocht vanwege het onbekende, maar om voor beide reizigers verschillende redenen. Het geeft toch een interessant beeld wanneer de vertellers in de reisteksten van Japan en Amerika vergeleken worden.

In dit hoofdstuk zal ik de conclusies weergeven die ik op basis van mijn analyses uit de vorige hoofdstukken heb kunnen trekken. Ik zal beginnen met mijn conclusies op basis van de analyse van de reisbrieven van Johanna Westerdijk uit Japan en Amerika. Vervolgens zal ik de conclusies met betrekking tot de reisbrieven van Aletta Jacobs uit Japan en Amerika weergeven. Ik zal ook ingaan op de conclusies uit eerder onderzoek over Jacobs en die verbinden met mijn conclusies. Daarna komen de overeenkomsten en verschillen tussen beide reizigers en tussen beide landen aan bod. Ik zal die conclusies verbinden aan de probleemstelling die ik in de inleiding heb geformuleerd. Tot slot zal ik aanbevelingen doen voor verder onderzoek.

4.1 Reisbrieven van Johanna Westerdijk

Japan

Wat het meeste opvalt in de reisbrieven uit Japan is het persoonlijke, gevoelige, subjectieve karakter. De brieven bevatten achtergrondinformatie over het land en de gewoonten, maar die worden via de

persoonlijke ervaringen beschreven. Vrijwel nergens hebben de brieven het karakter van een reisgids, waarin toeristische bezienswaardigheden worden aanbevolen. Het autobiografische staat voorop. Nergens spreekt de verteller zich uit over de politieke situatie in het land, anders dan dat ze meningen heeft over gewoonten en gebruiken. De verteller is niet bang zichzelf als een wat onwennig, soms dommig, maar ook ongeduldig en vermoeid personage te presenteren. Ze klaagt over kleine dingen, zoals de warmte. Daarmee sluit ze aan bij het genderdiscours, waarin de vrouwelijke verteller niet heldhaftig mag zijn. Zij wil ook veel leren en zich gedragen naar de gewoontes van het land. Dit *going native* past bij de vrouwelijke reiziger. De nadruk op de beschrijving van het land via de subjectieve ervaring maakt dat het de verteller niet om het land gaat, maar om wat het met de verteller doet. Bovendien is de verteller zich erg bewust van hoe zij overkomt bij de Ander.

De verteller beschrijft de personages vanuit het westers perspectief. De personages hebben weliswaar eigen namen en zijn ook zelf aan het woord door middel van de directe rede, maar zij worden vooral via de verteller aan ons getoond. Via de personages leren we de verteller niet kennen, wel de relatie met de verteller. De personages zelf blijven *flat* van karakter en worden enkel door hun gebrekkige antwoorden getypeerd. Daarmee worden ze neergezet als minder slim dan de verteller. Dit past bij het koloniaal discours. De verteller verwijst naar de personages en het landschap met verkleinwoorden en haar relatie met de gids/bediende is vergelijkbaar met de relatie tussen ouder en kind. In de relatie met het personage Kamé doet zich een kleine verandering voor waarin de verteller een andere relatie lijkt te krijgen met haar gids. Het is een relatie waarin de gids niet gezien wordt als kind, maar op een voetstuk geplaatst wordt. De overige personages worden enkel beschreven door middel van uiterlijke kenmerken en etniciteit. De landen worden beschreven in vergelijking met andere landen, waarbij het ene land er soms beter vanaf komt dan het andere. Bovendien vergelijkt de reiziger het land met het Westen en vindt dat in sommige situaties juist prettig en in andere situaties betreurenswaardig. Het perspectief blijft het perspectief van de westerse reiziger. Daarmee passen de reisbrieven bij het koloniaal discours. De brieven uit Japan laten een mix zien van zowel gender- als koloniaal discours, waarbij het genderdiscours overheerst. De koloniale ruimte vervult de rol van achtergrond.

Amerika

De beschrijvingen in de brieven uit Amerika passen evenmin bij de conventies van de reistekst. Er wordt geen achtergrondinformatie gegeven over het land in kwestie. De verteller geeft vooral subjectieve ervaringen weer, die worden geplaatst in de context van het overkoepelend thema: de vrouwenemancipatie in Amerika. Er worden geen personages opgevoerd die een eigen stem hebben. De

verteller blijft degene die focaliseert. De verteller is eigengereid, heeft kennis van zaken en geeft via de stijffiguur ironie commentaar op de Amerikaanse samenleving. De koloniale ruimte is niet aanwezig.

4.2 Reisbrieven van Aletta Jacobs

Japan

De brieven uit Japan passen bij de conventies van de reistekst. De verteller geeft veel etnografische informatie over gewoonten en gebruiken. Passages met persoonlijke ervaringen worden afgewisseld met toeristische informatie waarin bezienswaardigheden worden aangeprezen.³⁰⁸ Naast de etnografische informatie bevatten de brieven ook persoonlijke observaties en meningen. De verteller heeft veel kennis over het land opgedaan. Hoe, is niet helemaal duidelijk. Nergens worden personages sprekend opgevoerd en de verteller focaliseert vanuit het eigen perspectief. Dat perspectief is het perspectief van de westerse reiziger die het land beoordeelt op de mate waarin het land ontwikkeld is – volgens westerse normen. In de reisbrieven komt een deskundige, stellige verteller naar voren. De verteller schuwt geen enkel onderwerp. Ook onderwerpen die behoren tot het domein van de mannelijke reiziger komen aan bod. Daarmee past de stijl van de reisbrief bij het koloniaal discours. Tegelijkertijd wil de verteller zich ook van haar vrouwelijke kant laten zien. Ze beschrijft uitgebreid de kleding van andere vrouwen en ze is geïnteresseerd in borduurwerk en zijde stoffen. Daarmee sluit ze aan bij het genderdiscours. Uit de brieven van Jacobs komen beide discursieve aspecten naar voren, waarbij het koloniaal discours overheerst.

Amerika

De handgeschreven brief uit Amerika is wellicht bedoeld als notitiesverslag om later te gebruiken voor een uitgebreid reisverslag. De informatie wordt zeer feitelijk weergegeven. De brief bevat nauwelijks persoonlijke ontboezemingen. Er lijkt eerder sprake te zijn van een geïrriteerde verteller waarbij tijdens de reis niet alles vlotjes verloopt. Uit de gepubliceerde brieven van Jacobs uit Amerika komt een stellige, deskundige verteller naar voren die meningen verkondigt over het dagelijkse leven van de indianen en een politieke analyse niet schuwt.

Eerder onderzoek naar de reisbrieven van Jacobs hebben het beeld opgeleverd van een bazige, zelfbewuste verteller. Datzelfde beeld is ook mijn analyse naar voren gekomen. De stelligheid waarmee de verteller algemene waarheden over het land en de bevolking naar voren brengt, is herkenbaar in de

³⁰⁸ Batten 1978, 145.

brieven uit Japan en Amerika. Viljoen refereerde aan een intieme stijl, maar zonder persoonlijke ontboezemingen. Dat beeld kan ik in mijn analyse over de brieven uit Japan en Amerika niet overnemen.³⁰⁹ Nergens komt een zekere intimiteit naar voren. De enkele keer dat er sprake zou zijn van intimiteit is wanneer Jacobs naar mrs. Catt verwijst.

4.3 Overeenkomsten en verschillen tussen Westerdijk en Jacobs

De brieven uit Japan van Westerdijk en Jacobs vertonen een grote overeenkomst in reisbestemming. De twee vertellers lijken in Japan bijna dezelfde plaatsen en objecten te hebben bezocht. Uiteraard beschrijft Jacobs meer vanwege het langere verblijf (6 weken), terwijl Westerdijk slechts een week (of minder) in Japan is geweest. De westerse blik op de cultuur van Japan en op de bevolking komen in beide reisteksten voor. De Japanse bevolking wordt vooral vanuit binaire opposities beschreven, waarbij de Japanners vergeleken worden met poppen en dieren. In de brieven uit Amerika komen beide vertellers naar voren als deskundig, eigengereid en niet bang om commentaar te leveren op de Amerikaanse samenleving. De verteller in de reistekst van Jacobs heeft ook andere delen van het land bezocht waardoor er een uitgebreider beeld van de Amerikaanse samenleving ontstaat. De reistekst van Westerdijk beschrijft enkel een bezoek aan een botanische vereniging (in St. Louis).

Het belangrijkste verschil wordt gevormd door de rol van de verteller. In de Japanse reisbrieven van Westerdijk komt een verteller naar voren die vermoeid raakt en hulp nodig heeft. Ze wil veel leren over het land en de bevolking en zij beschikt nog niet over alle kennis. Die kennis wil zij opdoen tijdens haar bezoek. Zij bezielt de wereld om haar heen vanuit westerse blik, maar ze is niet altijd zeker van haar zaak en laat zich ook verrassen. Die rol past bij het genderdiscours, waarbij vrouwen immers niet de heroïsche heldenrol kunnen aannemen zoals de mannelijke reiziger dat kan. De verteller geeft informatie weer, maar die is gebaseerd op eigen ervaringen. De verteller is zich erg bewust van haar lichaam, dat zij vaak in negatieve binaire opposities weergeeft. Zij vindt zichzelf groter en lomper dan de Japanse inwoners. In die zin plaatst ze zichzelf in scherp contrast met de Ander. Daaruit zou geconcludeerd kunnen worden dat de verteller door het contact met de Ander zichzelf anders is gaan zien. De verteller in de reistekst over Japan is niet eigengereid, ironisch of stellig. Zij levert geen commentaar op de maatschappij of de ontwikkeling van de plaatselijke bevolking. Ze lijkt open te staan voor wat het land met haar doet, waarbij ze zelfs soms betoverd lijkt te zijn. Een enkele keer zijn haar beschrijvingen bijna sprookjesachtig.

³⁰⁹ Het kan zijn dat er in de reisbrieven van andere landen wél sprake is van een intieme stijl.

De verteller in de brieven van Jacobs uit Japan is niet vermoeid, beschikt over alle kennis en lijkt heel zeker van haar zaak. Deze verteller bespreekt alle onderwerpen (ook politiekgevoelige onderwerpen) en is zich bewust van de conventies van de reistekst. De brieven bevatten namelijk algemene toeristische informatie die los staat van de eigen ervaringen. De verteller in de brieven van Jacobs is zich heel bewust van haar vrouwelijkheid. Het is alsof tegenover die bazige, stellige stijl, die refereert aan een mannelijk persona, een vrouwelijk persona moet staan. De lezers mogen niet de indruk krijgen dat ze te maken hebben met een mannelijke verteller of een vrouw met mannelijke kenmerken.

Het tweede verschil tussen de brieven uit Japan van beide vrouwen wordt gevormd door het feit dat in de brieven van Westerdijk een verteller optreedt die wel degelijk relaties aangaat met de Ander. Dit is een opvallend verschil met de reisbrieven van Jacobs, die nergens contacten met de lokale bevolking weergeeft. De relatie tussen de verteller in de reistekst van Westerdijk met Kamé, de koelie, heeft de meeste impact op de verteller. Tussen de verteller en Kamé lijkt er sprake te zijn van een diepere band. Hoe en in welke mate die relatie invloed heeft op de verteller is niet helemaal duidelijk, maar roept wel vraagtekens op. Op een bepaald moment is de verteller gespannen vanwege de komst van Kamé. Dat zou kunnen verwijzen naar een meer dan vriendschappelijke relatie, waarbij de verteller romantische gevoelens voor Kamé koestert. Vooral omdat zij op een bepaald moment aan Kamé refereert als de prins. Mocht de verteller romantische gevoelens koesteren, dan wordt dat overigens verderop in de tekst niet bevestigd. Het is daarom aannemelijker dat de verteller door de relatie met deze Kamé Japan en Japanners anders gaat zien. Ze lijkt gevoeliger te worden voor allerlei ervaringen. Aangezien de brief voor publicatie bedoeld is, kan het zijn dat de verteller niet dieper wil ingaan op die relatie vanwege de verwachtingen bij het 19e-eeuwse lezerspubliek. Dat de verteller een diepere relatie heeft, past immers niet bij het koloniaal discours, waarin de relatie altijd de kenmerken heeft van machthebber en bediende.³¹⁰ De brief van Westerdijk was volgens Löhnis bedoeld voor publicatie. Of de beschrijvingen van de ervaringen met Kamé bij uiteindelijke publicatie gesneuveld zouden zijn, kunnen we niet vaststellen. Het lijkt onwaarschijnlijk, omdat het overgrote deel van de brief bestaat uit de ervaringen die ze in het gezelschap van Kamé opdoet.

³¹⁰ Mills 1991, 157.

4.4 Verschillen in de reiservaringen van vrouwen

Het feit dat de reisteksten van Westerdijk en Jacobs uit Japan op een tweetal belangrijke elementen, de verteller en de Ander, zo anders zijn, ondersteunt de hypothese dat niet iedere vrouwelijke reiziger dezelfde reiservaring heeft. De reisbrieven van Westerdijk en Jacobs sluiten aan bij het groter geheel van reiservaringen van vrouwen binnen het gender- en koloniaal discours zoals dat in de probleemstelling gevraagd wordt. De verschillen tussen de reisteksten van Westerdijk en Jacobs ondersteunen ook de hypothese dat er in reisteksten van vrouwen sprake is van een mix van discursieve elementen zoals Sara Mills heeft aangetoond in haar analyse. In het geval van Jacobs overheerst daarbij het koloniaal discours. In de reisteksten van Westerdijk uit Japan overheerst het genderdiscours. Dat we bij Westerdijk te maken hebben met een overheersend genderdiscours in de reisteksten uit Japan in tegenstelling tot de reisteksten uit Amerika kan te maken hebben met het feit dat Japan voor Westerdijk zó anders is dat zij zich wel anders moest opstellen. Dat was in Amerika niet het geval. De vraag is ook in hoeverre de verteller in het contact met de Ander een echte verandering ondergaat. Ik meen te kunnen aantonen dat met name in de relatie met Kamé een andere verteller naar voren komt dan bijvoorbeeld in de reisteksten uit Amerika. Maar of die korte ontmoeting betekent dat de verteller een echte verandering ondergaat, die ook doorwerkt in het verloop van de reis én daarna, is niet met zekerheid te stellen. De aandacht voor het eigen lichaam en hoe zij gezien wordt, is bij de verteller in de reisteksten van Westerdijk uit Japan groter dan bij Jacobs. De verteller bij Westerdijk ziet zichzelf door het contact met de Ander op een nieuwe manier en dat beeld is niet altijd positief. Tot slot kan de vraag gesteld worden of de reisteksten van vrouwen ruimte bieden aan kritiek op het dominante koloniale discours door gebruik te maken van discursieve elementen om het dominante discours te omzeilen zoals Mills dat heeft geconcludeerd. In het geval van de reisteksten van Westerdijk uit Japan kan die vraag bevestigend beantwoord worden. Ik kan die conclusie trekken doordat er een kleine kanteling is in de manier waarop de vrouwelijke verteller de relatie met Kamé weergeeft. Door de relatie met Kamé weer te geven als een relatie die in zekere zin gelijkwaardig zou kunnen zijn, biedt de verteller ruimte aan een andere kijk op de koloniale verhoudingen.

Ik heb de vraag gesteld of de tekstanalyse van de reisteksten van Westerdijk een ander beeld oplevert van de persoon Westerdijk. Met het voorbehoud dat het vrouwelijke subject in de reistekst niet één-op-één samenvalt met de schrijver, kan ik niet anders dan concluderen dat ik door de tekstanalyse een ander beeld heb gekregen van de persoon Westerdijk. Uit de biografie van Faasse komt een eigengereide, kritische, ironische vrouw naar voren, die zeer kritisch is ten opzichte van het eigen

geslacht (zoals uit de brief uit naar Amerika naar voren komt). Uit de reisbrieven uit Japan komt een heel ander beeld naar voren. Geen ironische kijk op het vrouwelijk geslacht, geen zelfbewuste, eigengereide vrouw, maar een vrouw die onzeker is over zichzelf en haar uiterlijk en open staat voor nieuwe indrukken. Ze is in Japan niet de vrouw die bier drinkt en sigaren rookt en graag wil opvallen, maar de vrouw die nederig plaatsneemt naast haar gids om niet uit de toon te vallen. Zij is zich bewust van haar uiterlijk en de manier waarop anderen haar zien.

4.5 Aanbevelingen voor verder onderzoek

De beperkingen van de bronnen leverden ook beperkingen op voor het onderzoek. Voor dit onderzoek naar de reisteksten van Westerdijk kon ik beschikken over één handgeschreven brief uit Japan en een gepubliceerde brief in het werk van Maria Löhnis. Het zou daarom aan te bevelen zijn om op zoek te gaan naar de overgebleven bronnen. Die zoektocht zou betekenen dat de archieven van het Willie Commelin Scholten Instituut ontsloten moeten worden. Bovendien moet onderzocht worden waar de reisteksten van Westerdijk zijn gebleven die zij vanuit Japan verstuurd heeft. Löhnis stelt dat deze door de oorlog zoekgeraakt zijn. De vraag is of dat ook werkelijk het geval is. Daarnaast zijn er mogelijk bronnen verloren gegaan tijdens de verhuizing van de reisteksten (zonder vindplaats) van het toenmalige Internationale Vrouwenarchief naar Atria, het huidige archief aan de Vijzelstraat te Amsterdam. Het onderzoek naar de archieven viel helaas buiten de scope van dit onderzoek.

Ik zou willen aanbevelen om meer reisteksten van Nederlandstalige vrouwen uit de 19^e-eeuw met elkaar te vergelijken om daarmee een breder beeld te creëren. Het onderzoek van de Nederlandse onderzoekers heeft zich in het verleden vooral gericht op de *Reisbrieven* van Aletta Jacobs. Dat is begrijpelijk omdat die bronnen zo rijk zijn, maar er zijn ongetwijfeld meer 19^e-eeuwse vrouwen waarvan de reisteksten interessant onderzoeksmateriaal opleveren. De receptie van de reisteksten viel buiten dit onderzoek. Terwijl de receptie wel degelijk van invloed is geweest op de onderwerpkeuze en schrijfstijl van de reisteksten, zoals Sara Mills heeft aangetoond. In haar uitgebreide analyse van de reisteksten van Alexandra David-Neel uit 1927 betreft zij de receptie van deze reistekst uit 1972. Uit de kritiek op die reistekst kwam naar voren dat de reisbeschrijvingen van een vrouw ongeloofwaardig zijn. De tekst miste immers kaarten en precieze beschrijvingen. Het zou interessant zijn te onderzoeken in hoeverre de receptie van reisteksten van vrouwen dezelfde kritiek bevatte.

Literatuurlijst

- S. Bassnett, 'Travel Writing and gender' in: P. Hulme and T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002) 225-241.
- C. Batten, *Pleasurable Instruction. Form and Convention in 18th Century Travel Literature* (Berkeley 1978).
- M. Bosch, 'Het geslacht van de wetenschap' in: *Vrouwen en hoger onderwijs 1878-1948* (Amsterdam 1994) 391-426.
- M. Bosch, 'Aletta Jacobs Travel Letters from Africa and Asia 1911-1912' in: *Journal of Women's History* Vol 11, No.2 (Bloomington 1999) 8-34.
- M. Bosch, *Aletta Jacobs 1854-1929: Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* (Amsterdam 2009).
- J. Buzard, 'The Grand Tour and after (1660-1840)' in: P. Hulme and T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002) 37-50.
- R. Bridges, 'Exploration and travel outside Europe (1720-1914)' in: P. Hulme and T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002) 53-69.
- K. Brillenburg Wurth en A. Rigney (red.), *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap* (Amsterdam 2006).
- P. Faasse, *Een beetje opstandigheid: Johanna Westerdijk, de eerste vrouwelijke hoogleraar van Nederland* (Amsterdam 2012).
- P. Frankopan, *The Silk Roads. A new history of the world* (Londen 2015).
- C.V. Gerritsen en A. H. Jacobs, *Brieven uit en over Amerika* (Amsterdam 1906).
- C. Hall, 'Introduction: thinking the postcolonial, thinking the empire' in: *Cultures of Empire. A reader. Colonizers in Britain and the Empire in the nineteenth and twentieth centuries* (Manchester 2000) 1-33.
- S. Huigen, 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit' in: *Neerlandistiek.nl* No 7 (Amsterdam 2007) 1-5.
- A. H. Jacobs, *Reisbrieven uit Afrika en Azië –beneevens eenige brieven uit Zweden en Noorwegen. Eerste Deel en Tweede Deel* (Amsterdam 1913).

E. Jansen, 'The discours of difference in Reisbrieven uit Afrika en Azië (1913) by Dr Aletta Jacos: a dutch feminist's perspective on South Africa and the Dutch East Indies' in: *Journal of Literary Studies* Vol 14 (Johannesburg 1992) 102-115.

J. Kelley, 'Increasingly Imaginative Geographies: Excursions into Otherness, Fantasy and Modernism in Early Twentieth Century Women's Travel Writing' in: *Journal of Narrative Theory* Vol 35 (Michigan 2005) 357-372.

E. Kröller, 'First Impressions: Rhetorical Strategies in Travel Writing by Victorian Women' in: *A Review of International English Literature* (Calgary 1990) 87-99.

M. Löhnis, *Johanna Westerdijk, een markante persoonlijkheid* (Wageningen 1963).

E. McAdams, 'Isabelle Bird and Japonisme Travel Writing: Common Interests' in: *English Literature in Transition 1880-1920* (Michigan 2014) 480-496.

S. Mills, *Discourses of Difference. An analysis of women's travel writing and colonialism* (Londen 1991).

S. de Mul, 'Ik heb geen talent voor verwantschap. Vrouwelijke reisliteratuur opnieuw bekeken aan de hand van Wie goed bedoelt van Ellen Ombre' in: *Tijdschrift voor Genderstudies* (Amsterdam 2005) p. 2-14.

S. de Mul, *Colonial Memory: Contemporary Women's Travel Writing in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 2011).

M. de Ridder, *Uit leven en werk van Johanna Westerdijk* (Utrecht 1980).

A. Sachs, 'The Ultimate Other: Post-Colonialism and Aexander von Humboldt's Ecological relationship with Nature' in: *History and Theory* Vol. 42 (Middletown 2003) 111-135.

E. Said, *Orientalism* (Londen 1978).

W. Sherman, 'Stirrings and searchings (1500-1720)' in: P. Hulme and T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002) 17-36.

E. Short, 'Women Writing Travel 1890-1939. Introduction' in: *Journeys* Vol. 16 (Oxford 2015) 1-7.

L. Viljoen, 'Three Travellers in Insulinde: a comparative reading of travel books by C. Louis Leipoldt, Aletta Jacobs and Emiel Hullebroeck' in: *Dutch Culture and Literature in an Age of Transition* (2007) 1-15.

T. Youngs, 'Introduction' in: P. Hulme and T. Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002) 1-17.

Bronnen

Atria Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam

Archief Johanna Westerdijk 1889-1969, *Reizen en congresbezoek*, inv. nr. 210, 211

Atria Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam

Archief Aletta Henriëtte Jacobs 1871-1974, *Reisverslagen*, inv.nr. 448